

نومور کي مؤرخين

ليکوال

پوهاند عبدالحی حبيبي

Ketabton.com

د افغانستان او پښتو د تاريخ نومور کي مؤرخين

دا کتاب د لوی احمد شاه بابا رحمۃ اللہ علیہ علمي او
کلتوري مرکز او "رشاد خپرنډويه ټولني"
په گډه مرسته چاپ سو .

د کتاب پېژندنه :

د کتاب نوم	...	نومور کي مؤرخين
ليکوال	...	پوهاند علامه عبدالحی حبيبي
لومړی چاپ	...	۱۳۵۹ / لمريز کال کابل
دوهم چاپ	...	۱۳۸۳ / لمريز کال کندهار
خپروونکی	...	د لوی احمد شاه بابا علمي او کلتوري مرکز
ډيزاين / کمپوز	...	رشاد کمپيوټر اداره
چاپ شمېر	...	(۵۰۰) ټوکه
چاپ چاري	...	صحاف نشراتي مؤسسه

ليکوال :

پوهاند عبدالحی حبيبي

فهرست

گنه	سرلیک	مخ
۱.	د خپرونکي يادښت	۱
۲.	د افغانستان او پښتنو د تاريخ ځيني مؤرخين	۳
۳.	يادښت	۴
۴.	مؤرخين د لوی مؤرخ له نظره	۶
۵.	سليمان ماکو د (تذکره الاولياء) ليکوال	۲۲
۶.	شېخ کته د (لرغوني پښتانه) ليکوال	۲۳
۷.	شېخ قاسم د (تذکره اولياء افغان) ليکوال	۲۵
۸.	شېخ امام الدين د (تاريخ افغاني) ليکوال	۲۶
۹.	محمد بن علي البستي د (تاريخ سوري) خاوند	۲۷
۱۰.	احمد بن سعيد اللودي د (اخبار اللودي) ليکونکی	۲۹
۱۱.	دوست محمد کاکړ د (غرغښت نامې) ليکونکی	۳۱
۱۲.	شېخ بستان بربخ د (بستان الاولياء) ليکونکی	۳۲
۱۳.	علي محمد کندهاری د (حالنامې) ليکوال	۳۳
۱۴.	اخوند دروېزه د (مخزن الاسلام او تذکرې) ليکونکی	۳۳
۱۵.	کامران خان سدوزی د (کلید کامرانی) مؤلف	۳۴
۱۶.	الله یار د (تحفة صالح) ليکوال	۳۶
۱۷.	محمد رسول هوتک د (بیاض) ليکونکی	۳۷
۱۸.	نعمت الله هروی د (مخزن افغانی) ليکوال	۳۷
۱۹.	هيبت خان کاکړ د (مخزن افغانی) ليکمرستونکی	۳۸
۲۰.	شېخ عباس سروانی د (تاريخ شېرشاهي) ليکوال	۳۹
۲۱.	مولانا محمود د (تاريخ ابراهيم شاهي) ليکوال	۴۰

مخ	سرلیک	کټه
۶۸	سلطان محمد خالص د (تاریخ سلطانی) لیکوال	۴۹
۷۰	قاسم علي خان د (محاربة کابل) ناظم	۵۰
۷۱	رساله نسب نامه فرقه غلجی	۵۱
۷۲	روزنامه غزوات هندوستان	۵۲
۷۳	اثمه الافاغنه	۵۳
۷۴	د ملا محمد خانمیر چارمقاله	۵۴
۷۴	اسرار الافاغنه	۵۵
۷۵	خواجو ملهزی د (تواریخ افاغنه) لیکوال	۵۶
۷۶	د پیر معظم شاه (تواریخ رحمت خان)	۵۷
۷۷	سعادتنامه افغانی	۵۸
۷۸	محمد امین سرپرېکړی د (جگړه د محمود افغان)	۵۹
۷۹	عبدالغفار هوتک د کورنۍ د حالاتو لیکوال	۶۰
۸۰	د باروزو جنگنامه	۶۱
۸۰	تذکیر البار (حالات باروزائی)	۶۲
۸۱	منظومه جنگنامه	۶۳
۸۱	د (تذکره الملوک) نومورکی لیکوال	۶۴
۸۲	موسی بن جرجیس د (تاریخ العجم و الافغان) لیکوال	۶۵
۸۲	د قاسم علي افریدی تاریخ	۶۶
۸۴	محمد امین گلستانه د (مجلع التواریخ) لیکوال	۶۷
۸۴	د (حقیقت بناء و عروج فرقه سکهان) لیکوال	۶۸
۸۵	حسین علي د (زیب تاریخها) لیکوال	۶۹
۸۵	محمد حسینی د (تاریخ احمدشاهی) لیکوال	۷۰
۸۶	عبدالرحمن بن احمد روشن خان د (تاریخ احمدشاه)	۷۱
۸۶	شېخ حسین الله د (فتح نامې) ناظم	۷۲
۸۷	امام الدین حسینی چشتی د (تاریخ حسین شاهی) لیکوال	۷۳
۸۷	تاریخ محاربة کابل یا ظفرنامه اکبري	۷۴
۸۸	فدا حسین د (تاریخ افغانستان) لیکوال	۷۵

مخ	سرلیک	کټه
۴۰	احمد خان د (مجمع التواریخ) لیکوال	۲۲
۴۱	ملا مست زمند د (سلوک الغزاه) لیکوال	۲۳
۴۲	شېخ رزق الله مشتاقی دهلوی د (واقعات مشتاقی) لیکوال	۲۴
۴۳	ابراهیم بېټنی د (تاریخ شېرشاهی) بشپړوونکی	۲۵
۴۵	غلام حسین سلیم د (ریاض السلاطین) لیکوال	۲۶
۴۵	شېخ ملي د (دفتر) لیکوال	۲۷
۴۷	گجو خان رانیزی د پښتنو د تاریخ لیکوال	۲۸
۴۸	خوشحال خان خټک د (بیاض) لیکوال	۲۹
۴۹	حافظ رحمت خان د (خلاصه الانساب) لیکوال	۳۰
۵۱	نواب مستجاب خان برېڅ د (گلستان رحمت) لیکوال	۳۱
۵۱	سعادت یار خان برېڅ د (گل رحمت) لیکوال	۳۲
۵۲	نیاز احمد "هوش" د (تاریخ روهیل کهنه) لیکوال	۳۳
۵۲	محمد سلېمان خان اسد د (تاریخ افغانستان) لیکوال	۳۴
۵۳	نواب محبت خان د (ریاض المحبه) لیکوال	۳۵
۵۵	د (تذکره الملوک) لیکوال	۳۶
۵۷	خان جهان لودي د (مرآت الافاغنه) لیکوال	۳۷
۵۸	منشي عبدالکریم د (تاریخ احمد) لیکوال	۳۸
۵۹	اکبر د یوې تاریخي رسالې لیکوال	۳۹
۶۰	د (نادر نامې) ناظم	۴۰
۶۰	د (سلطان اویس) د تاریخ لیکوال	۴۱
۶۱	میا عمر څمکنی د (شجره نسب افغانان) لیکوال	۴۲
۶۲	محمد د (پټي خزاني) لیکوال	۴۳
۶۴	رېدی خان مهمند د (محمودنامې) ناظم	۴۴
۶۴	د (صولت افغاني) لیکوال محمد زردارخان ناغر	۴۵
۶۵	افضل خان خټک د (تاریخ مرصع) لیکوال	۴۶
۶۶	میرزا عطاء محمد بنکارپوري د (نواي معارک) لیکوال	۴۷
۶۷	حاجي محمد عارف قندهاری د (مطلع او مقطع) لیکوال	۴۸

گنه	سرليک	مخ
۱۰۳	د محمد علي حزين تذکره	۱۰۰
۱۰۴	د بصيرت نامې ليکوال	۱۰۰
۱۰۵	عبدالنبي بهبهاني د (بدايع الاخبار) ليکوال	۱۰۱
۱۰۶	تاريخ خاندان سدو و مير افغان	۱۰۱
۱۰۷	عبدالله د (تاريخ داوري) ليکوال	۱۰۱
۱۰۸	ملا اختر د تاريخ ليکوال	۱۰۱
۱۰۹	محمد کاظم مروی د (نامه عالم آرا) ليکوال	۱۰۲
۱۱۰	احمد علي خان وزيري د تاريخ کرمان ليکوال	۱۰۲
۱۱۱	د ايران او اروپا روابط د صفويانو په وختو کي	۱۰۳
۱۱۲	ظفرنامه خسروي	۱۰۳
۱۱۳	خاينکوف د بخارا د خانۍ او علمي تحقيقاتو ليکوال	۱۰۳
۱۱۴	نورمحمد د (تاريخ سليمانی) ليکوال	۱۰۴
۱۱۵	شاه محمد د (تاريخ خاندان سدوزائی) ليکوال	۱۰۴
۱۱۶	محمدحسن خان مراغی د (مطلع الشمس) ليکوال	۱۰۵
۱۱۷	فريه فرانسوی گرزندوی د افغانانو د تاريخ ليکوال	۱۰۵
۱۱۸	فارسي اخبارات و مرآت	۱۰۶
۱۱۹	د فارسي ژبي د اطلاعاتو کالنی	۱۰۶
۱۲۰	بگدان اسلانوف د افغاني راپور ليکوال	۱۰۷
۱۲۱	ديفريموف يادداشتونه په روسي ژبه	۱۰۷
۱۲۲	د جان فاستر د سفر يادداشتونه	۱۰۸
۱۲۳	راورتي د پښتو او افغاني پېژندنې ستر ليکوال	۱۰۸
۱۲۴	پاتروسينسکي د (انقلاب ايران) ليکوال	۱۰۹
۱۲۵	ميرزا محمد خليل صفوي د (مجمع التواريخ) ليکوال	۱۱۰
۱۲۶	مير احمدشاه رضواني د (تحفه الاولياء) ليکوال	۱۱۰
۱۲۷	تاريخ افغانستان	۱۱۰
۱۲۸	د ملتان د سدوزو د تاريخ ليکوال احمد نبي خان	۱۱۱
۱۲۹	علي قلي ميرزا د (تاريخ وقايع و سوانح افغانستان) مؤلف	۱۱۲

گنه	سرليک	مخ
۷۶	کاشي راج پنډت د (احوال جنگ بهاو و احمدشاه	۸۸
۷۷	غلام حسين ثمين د (حالات آمدن احمدشاه درانی	۸۹
۷۸	عبدالکریم کشمیری د (بيان واقع) ليکوال	۸۹
۷۹	محمود الموسوی د (کتاب اقوام و فرقه های افغان) ليکوال	۹۰
۸۰	محمد علي انصاري د (تاريخ مظفري) ليکوال	۹۰
۸۱	محمد اسلم د (فرحت الناظرين) ليکونکی	۹۱
۸۲	محمد يوسف سدوزی د (کليات رياض) ليکوال	۹۱
۸۳	د اکماس کردي (جنگنامه)	۹۲
۸۴	محمدجعفر شاملو د (منازل الفتوح) ليکوال	۹۲
۸۵	د (تاريخ فيض بخش) ليکوال شيوپرشاد	۹۳
۸۶	عروج و خروج احمدشاه درانی	۹۳
۸۷	سوهن لال سوري د (عمده التواريخ) ليکوال	۹۳
۸۸	(تهماس نامه) د تهماس خان ليکنه	۹۴
۸۹	تاريخ احمدشاهی	۹۴
۹۰	مراسلات احمدشاه	۹۴
۹۱	(شاهنامه احمديه) د نظام الدين عشرت مشوي	۹۵
۹۲	د قدرت الله صديقي (جام جهان نما)	۹۵
۹۳	د شهر محمدخان (زیده التواريخ)	۹۵
۹۴	تاريخ بلوچستان	۹۶
۹۵	د ميرزا احمدعلي کتابچه	۹۶
۹۶	انندرام د (بدايع وقايع) ليکوال	۹۷
۹۷	هانوی جونس د (انقلاب پارس) ليکوال	۹۷
۹۸	د محمدحسن مستوقي (زیده التواريخ)	۹۸
۹۹	مير عبدالکریم نديم د افغان او بخارا مؤرخ	۹۸
۱۰۰	محمد رحيم بخش د (دولت درانيه) ليکوال	۹۹
۱۰۱	د ميرمحمد باقر يادآښتونه	۹۹
۱۰۲	محمد طاهر وحيد قزويني د (عباس نامې) مؤلف	۱۰۰

مخ	سړليک	کڼه
۱۱۲	بهارې لال د (احوال نجيب الدوله و علي محمد خان	۱۳۰
۱۱۲	فقير محمد د (جامع التواريخ) ليکوال	۱۳۱
۱۱۳	عبدالقادر کابلی د (اوپاق مغل) ليکوال	۱۳۲
۱۱۳	محمود بن امير ولي د (بحر الاسرار) مؤلف	۱۳۳
۱۱۳	ميرزا سنگ محمد بدخشي د (تاريخ بدخشان) مؤلف	۱۳۴
۱۱۴	هنورام د (تاريخ بلوچستان) مؤلف	۱۳۵
۱۱۴	تاريخ قندهار در عصر درانی	۱۳۶
۱۱۴	رای چنرس د (چهار گلشن) مؤلف	۱۳۷
۱۱۵	عصت الدين د (خلاصه الاخبار) خاوند	۱۳۸
۱۱۵	سيد محمد طباطبائي اصفهاني د (نسب نامه افغانه) مؤلف	۱۳۹
۱۱۵	ثاقب د (تاريخ افغانه) ليکوال	۱۴۰
۱۱۶	احمد د (معدن اخبار احمدی) ليکوال	۱۴۱
۱۱۶	محمد بدرالرحمن د (واقعات درانی) مؤلف	۱۴۲

د خپروونکي يادښت

پښتنو د تاريخ په اوږدو کې د خپل تاريخ د روښانه کولو لپاره هڅې کړي، تاريخونه يې ليکلي، ادبي تذکرې يې ليکلي، ادبيات يې روزلي، د خپل هيواد او حتی سيمې په کچه يې د هغوی د جغرافيايي موقعيت او پولو د روښانه کولو په باره کې آثار کښلي دي.

دا هڅې له ډيرې اوږدې زمانې راپيل سوي دي، د اړوندي موضوع په باره کې په لسگونو او سلگونو تاريخي او ادبي کتابونه ليکل سوي دي.

خو! بدبختانه زموږ هيواد تل د پردو يرغلگرو تر ناروا يرغلونو لاندې راغلی دی چې د دغو يرغلونو په اوږدو کې د دې هيواد تاريخ او فرهنگ ته هم نه زغمونکي زيانونه اوښتي، زموږ تاريخي او ادبي آثار ورک سوي يا يرغلگرو د ځان سره وړي او حتی داسې هم پېښه سوې چې کتابونه څه د کتابو او ليکوالو نومونه هم دغو خړو سېلابي سېليو د ځانه سره وړي دي.

خو د دې هيواد او تاريخ زېږوونکي اولس وروستنيو پوهانو د خپلو مشرانو پر پله پل ايښی او د دغه ډول پټو د موندنې لپاره يې ليڅي رانغښتي وې او دي، چې د سر په ليکه کې يې د هيواد د نامتو تاريخ ليکونکي، ادبپوه او جغرافيه پوه پوهاند علامه عبدالحی حبيبي رحمته الله عليه نوم راځي. چې تر ډيرې اندازې په دې برخه کې بريالی سوی او توانېدلی دی چې زموږ د تاريخ او ادب ډيرې تيارې روښانه کړي. هغوی د زياتو شمېر نورو ليکلو او چاپي آثارو په لړ کې يو هم د "نومورکي مؤرخين" په نوم کتاب دی، چې ۱۳۸ تنه نومورکي تاريخ ليکونکي او يا هم د هغوی کتابونه راپېژني.

د دې چاپ کړې کتاب د نه پیدا کېدو او مهموالي له امله په کندهار
کې د "لوی احمدشاه بابا" علمي او کلتوري مرکز" او "رشاد خبروندویه
ټولنې" وپتیل چې دا کتاب د دوهم ځل لپاره چاپ او د تاریخ خپرونکو او
مینه والو ته وړاندې کړي.
خداي ښه دي وکړي چې د دې کتاب په بیا چاپېدو سره ځوان
تاریخ لیکونکي او د فرهنگ مینه وال خپلي راپیل کړي هڅې بشپړي او
گرځېدې کړي.

په همدې هیله

د لوی احمدشاه بابا علمي او کلتوري مرکز

او

رشاد خبرندویه ټولنه

د افغانستان او پښتنو د تاریخ ځینې مؤرخین

زما د یادښت په کتابچو کې دا (۵۰) کاله ځینې کتابونه یا د
نومورکو تاریخ لیکونکو نومونه سره راټول سوي وو، چې کله کله به
ما په خپله له هغو یادونو څخه کار اخیست او د بل چا لپاره د گټې
وړ نه وو.

یوه ورځ ښاغلي زلمي هیوادل ماته وویل چې دغه یادښتونه
که سره راټول سي او د یوه کتابگوټي په توگه چاپ سي، نورو ته به
هم گټور وي او فایده به یې عامه سي.
ما هغه گړد سره راټول کړل او ده ته مي وسپارل چې دا دی د
ده په همت خپرېږي. خدای دي خپلي ښې او ښادۍ د ده په برخه
کي، چې په داسي کارو کې زیارونه گالي.

کابل - جمال مېنه

عبدالحی حبیبی

۱ جدي ۱۳۵۹

يادښت

د کابل پوهنتون د ژبو او ادبياتو پوهنځی وياړي چي د هيواد د ستر نوميالي ادبي، علمي او روحاني شخصيت ميا فقيرالله حصارکي ننگر هاري د دوه سوم تلين په نمانځنه کي د يو لړ ليکچو (رسالو) په خپرولو سره برخه اخلي او په دې لړ کي د پياوړي استاد پوهاند حبيبي دغه گرانبيه ليکچه د سيمينار برخه والو او نورو مينه والو ته وړاندي کوي.

په دې ليکچه کي د افغانستان (۱۳۸) تنه پېښليکونکي (مؤرخين) بنسټول سوي چي زياتره په دغه نامه چاته هډو څرگند نه وو.

د دغو تاريخ ليکونکو پېژندگلوي دا راڅرگندوي چي په پښتنو کي تاريخ ليکنه لږ تر لږه له اوومې اسلامي پېړۍ (۶۱۲) راهيسي پيل سوې او تر موره رارسېدلې ده. په دغو نومورکو مؤرخينو کي زياتره داسي کسان راځي چي د پښتو ادب تاريخ او تذکرو په ترڅ کي نور راز راز تاريخي پيښي هم را اخلي.

په دې توگه دغه ليکچه په خپل تاريخي او ادبي ارزښت سره د پښتو ژبي او ادب پر پښتو څېړونکو او زده کوونکو سربېره له هغو ټولو هيوادوالو سره هم مرسته کولای سي چي غواړي په ټوليزه توگه د پښتنو له تېر اته سوه کلن سياسي، ادبي او فرهنگي تاريخ څخه خبر سي.

استاد حبيبي د دغه لرغوني فرهنگپالي هيواد د يوه پياوړي پوهاند، ليکوال، څېړونکي او مؤرخ په توگه خپل ټول ژوند همدا راز علمي څېړنو او پلټنو ته وربښلی او څنگه چي (راټولوونکی موندونکی دی) نو د داسي ډيرو پټو خزانو په رابرسېرونه بريالی سوی هم دی، د غوريانو، سوريانو، لوديانو، لوبکانو، د سوات او کونړ د اميرانو او داسي نورو افغاني او بيا پښتنو واکمنانو او سوبمنانو برسېرونه او پېژندنه يې د دغو خبرو ځلاندي بېلگې او ساري بلل کيږي.

د ژبو او ادبياتو پوهنځی په داسي ترڅ کي چي د خپل مؤسس او لومړي پياوړي استاد دغسي نوي څېړني ته په درنه سترگه گوري او په زړه کي ورته ځای ورکوي د لا زياتو علمي برياليتوبونو په هيله ورته د يوه روغمن او پتمن ژوند اوږدوالی غواړی.

پوهنوال دوکتور مجاور احمد زيار
د ژبو او ادبياتو پوهنځی رئيس

پلټنې يو کوچنی څنگ په کتابي شکل خوندي سو، او کله چي يې د عبدالقادر خان خټک (۱۰۶۳ - ۱۱۲۴ هـ ق) او لوی احمد شاه بابا (۱۱۶۰ - ۱۱۸۶ هـ ق) (طبع ۱۳۱۸ کندهار، طبع ۱۳۱۹ کابل) دېوانونه خپاره کړل، د دغو دېوانونو په مفیدو مقدمو کي يې هم خپلي تاريخي پلټنې او گروپړنې ځای کړې.

لوی استاد په ۱۳۲۰ ش کال د پښتانه شعراء لومړی ټوک وکښ او په ۱۳۲۳ ش کال يې د پښتو د ادبي تاريخ او د پښتنو او افغانستان د ملي او اجتماعي تاريخ گرانېها ذخيره د دانشمند او سترگور مؤرخ محمد هوتک پټه خزانه نشر کړه، علمي او تحقيقي شروح، تعليقات او مقدمات يې پر وکښل، چي په کتاب کي د راغلو او يادو سوو رجالو، اماکنو، کتبو او تاريخي وقايعو په څېړنه، څرگندونه او پلټنه کي د تاريخ او ادب له محققينو او محصلينو سره پوره مرسته کولای سي. په ۱۳۲۵ ش کال چي د ادبياتو د پوهنځي چاري هم ور وسپارل سوې، نو يې د پښتو د ادبياتو د تاريخ د لومړي ټوک په کښلو او نشرولو د افغانستان د تاريخ د مهمو تاريخي مسايلو او پښتو ژبي د تاريخ او قديمو ادبي او تاريخي رواياتو په باب پلټنې، تاريخي څېړنې د علم او ادب مينانو ته وړاندي کړې.

تر دغه مهاله وروسته لوی استاد د افغانستان د تاريخ او د ژبو (پښتو - دري) د ادب په تاريخ دومره کتابونه وکښل، رسالات او مقالات يې نشر کړل، قديم تاريخي او ادبي متون يې چاپ کړل چي تفصيل يې دلې نه ځاييږي، خو د ويلو وړ ده چي د دوی قيمتي او ادبي تاريخي ليکنې نه يوازې په افغانستان کي ارزښتني او د درناوي وړ دي، بلکي د سيمي په هيوادو او حتی بين المللي علمي محافلو کي هم په درنه سترگه ورته کتل کيږي، دانشمندان او محققين استفاده ترې کوي.

لوی استاد د خپلو دغو علمي او ادبي او تحقيقي هڅو او زيارونو په نتيجه کي تر سلو زيات مستقل تاريخي، ادبي او علمي کتابونه د پنځو سو په شاوخوا کي علمي رسايل او تر درو زرو زياتي تحقيقي او علمي مقالې د علم او ادب دنيا ته وړاندي کړي دي چي د افغانستان، سيمي او نړۍ فرهنگي او ثقافتي تاريخ وياړ په کوي.

مؤرخين د لوی مؤرخ له نظره

زما لپاره د خوښۍ ځای دی، چي د لوی استاد پوهاند عبدالحی حبيبي د آثارو د چاپولو او ترتيب په لړ کي د دوی د دغه قيمتي او مهم اثر "نومورکي مؤرخين" په ترتيب او طبع بريالی کېږم.

د افغانستان او حتی منطقي په ليکوالو او مؤرخينو کي استاد حبيبي يو داسي مؤرخ دی، چي په تاريخ، ادب، اجتماعي، سياسي او ملي تاريخ او ورسره تاريخي جغرافيه کي د ډيري پراخي مطالعې، ژور علمي نظر او دقيقو علمي او مسلکي ابتکاراتو خاوند دی.

لوی استاد لا د طلوع افغان مدير و (۱۳۰۸ ش څخه وروسته) چي د افغانستان پر اجتماعي تاريخ، لرغوني او معاصر تاريخ يې علمي او مبسوط مقالات کښل او د طلوع افغان پاڼي يې په خپلو مفیدو او مهمو تاريخي او علمي پلټنو بنایسته کولې او افغانان يې د خپل هيواد او خلکو له تاريخي عظمت او برمه خبرول، د تاريخ د ملي قهرمانانو کارنامې او ملي مفاخر يې ورپېژندل.

په دې خصوص کي د لوی استاد ليکنې او مقالات لا هماغه وخت د طلوع په پاڼو کي منحصرې نه سوې پاته بلکي د خپل علمي، ادبي او مسلکي قوت له پلوه يې د کابل د ادبي انجمن خپرونو ته هم لاره وکړه، په کابل مجله او د کابل په نورو موقوتو خپرونو کي هم خپرې سوې، علمي دنيا او د افغانستان د تاريخ علاقمندان يې د ليکنو له علمي فيضه بهره مند سول.

په ۱۳۱۷ ش کال کي چي لوی استاد د پښتو د نوميالي شاعر خوشحال خان خټک (۱۰۲۲ - ۱۱۰۰ هـ ق) کلیات د "خوشحال مرغلي" په نامه چاپ او نشر کړل، د دغه مفتنم او گټور اثر په مقدمه کي يې د تاريخي

د لوی استاد ادبي او تاريخي او نور علمي آثار نه يوازي د گران هيواد افغانستان د علمي مؤسسو او فرهنگي ادارو له خوا خپاره سوي دي، بلکي د سيمي د هيوادو علمي او فرهنگي مؤسسو او د بين المللي محافلو علمي مجامعو هم د دوی مفيد او گټور آثار خپاره کړي دي.

د پښتو او دري ژبو د تاريخ ادب په باب د ډيرو مهمو او علمي گڼو مقالو او کتابو تر څنگه لوی استاد د افغانستان د ملي، اجتماعي او سياسي تاريخ په مختلفو څنگونو ډېر زيات مقالات کښلي او د لرغوني او معاصر افغانستان تاريخي جغرافيا يې په مفتيم ډول د مقالو او رسالو په ترڅ کي هر اړخيزه څېړلې ده، د دغو مقالاتو يوه درنه برخه د آريانا په مجله او نوري يې د هيواد په نورو موقوتو خپرونو او د سيمي د هيوادو په موقوتو علمي نشريو کي خپرې سوي دي. له دغو رسالتو او مقالاتو سربېره د استاد تاريخي مهم او د يادوني وړ کتب دا دي:

— افغانستان بعد از اسلام

— تاريخ مختصر افغانستان

— افغانستان در عصر گورگانيان هند

— د افغانستان تاريخي پېښليک او نور ...

د نوای معارک، فضایل بلخ، طبقات ناصري او زين الاخبار گرديزي،

شروح، تعليقات او مقدمات هم دوی کښلي دي.

د تاريخي مدارکو، منابعو، وقايعو او اسنادو په څېړنه کي د استاد د څېړني روش او عمومي ميتود نهايت پر علمي او تحقيقي شهادتونو او علمي استنتاجونو ولاړ دی.

د معاصري تاريخ ليکني ميتودونه په نقد او ارزيايي ولاړ دي او مؤرخ بايد خپلو ټولو تر واک لاندې ماخذو، مدارکو، کتبي اسنادو او نورو خورو ورو پاڼو ته د نقد او کره کتنې په سترگه وگوري، او کره او کوټه سزه بېل کړي. د اوسنۍ زمانې پلټونکی مؤرخ دې ته اړ دی چي د خپلو ټولو

خبرو اسناد وښيي^(۱) د لوی استاد په ټولو ليکنو کي دغه معاصر او پر علمي معايير برابر روش ليدل کيږي. لوی استاد د وقايعو په تحليل کي د ډېر دقيق او مبتکر او منقد نظر خاوند دی، هره پېښه او هره تاريخي او اجتماعي پدیده د اسنادو، ماخذو او علمي مشهودو دلايلو په رڼا کي څيړي. د تاريخ او ادب په څېړنه، پلټنه او گروپړنه کي د دوی اتکاء په خطي او معتبرو چاپي متونو، د لرغونپوهني د تحقيقاتو په نتايجو، ډبرليکونو، مسکوکاتو او نورو لرغونو کلتوري او تاريخي موارثو بنا ده.

لوی استاد پوهاند عبدالحی حبيبي د افغانستان او پښتنو د تاريخ د بېلابيلو برخو له څېړني سربېره د مختلفو دورو د مؤرخينو پر آثارو کره کتنې او علمي نقادانه تبصرې هم کړي دي، د قديمو او معاصرو مؤرخينو تېروتنې او زياتي، کمی يې ښوولي او د علمي اسنادو، مدارکو او شواهدو پر بنا يې د مؤرخينو پر ليکنو حاشيې او شرحي کښلي دي او همدارنگه يې د مستشرقينو تېروتنې هم د تاريخ په خصوص کي يادي کړي او سمې کړي دي^(۲). د استاد د دغه ډول ليکنو ځيني برخي په کتابو کي او ځيني يې هم د مقالاتو په شکل په علمي خپرونو او نشريو کي چاپ سوي، چي د څېړنو دغه برخه د استاد د تاريخي پلټنو او تاريخ نگري يو ښکلی او جلا باب دی.

د افغانستان او پښتنو د مؤرخينو پر آثارو له تبصرو او کره کتنو علاوه استاد د دغو مؤرخينو د کتابو او آثارو د معرفۍ هڅه کړې ده په دې سلسله کي استاد د رهنمای تاريخ افغانستان^(۳) په کښلو سره د افغانستان او پښتنو د تاريخ ۵۸۰ کتابونه او مؤرخين لنډ لنډ معرفي کړي دي چي دا دی په دې کتابگوټي کي هم د افغانستان او پښتنو ۱۳۸ تنه مؤرخين او د

(۱) عبدالحسين زرین کوب، تاريخ در ترازو - ص ۱۶۰ - ۱۶۱، طبع تهران، ۱۳۵۴ ش.

(۲) وگورئ! آريانا مجله د ۱۳۵۹ کال ۱ گڼه ۵۹ - ۶۶.

(۳) د دغه کتاب لومړی ټوک چي د افغانستان د تاريخ ۵۸۵ خطي او چاپي کتابونه پکښي معرفي سوي، په ۱۳۴۸ کال د تاريخ او ادب ټولني له خوا (۱۴۵) مخه چاپ سوی دی.

هغوی تاریخي او یا تاریخي ارزښت لرونکي آثار معرفي سوي او د افغانستان او پښتنو د تاريخ او ادب علاقمندانو ته وړاندي کيږي.

څرنگه چې د دغه کتاب زیاتره مؤرخین د پښتني تاريخ په باب آثار او تالیفات لري او زیاتره هم پښتانه دي نو غواړم چې په پښتنو کې د تاريخ ليکنې په سیر او هم د پښتنو د تاريخ په منابعو څو لنډ ټکي څرگند کړم:

په پښتنو کې د تاريخ ليکنې سیر:

کله چې موږ د خپلي ژبې په کتبي آثارو کې تاريخي آثار پلټو نو له دوه ډوله تاريخي آثارو سره مخامخ کيږي: (۱) تاريخي کتابونه. (۲) تذکرې. پښتو او پښتانه د تاريخ اهميت او د خپل ملت او وطن او خلکو د کارنامو مېړانه او نورو اجتماعي، سياسي او ملي حوادثو او وقایعو ضبط ته متوجه وو. نو په دې برخه کې يې هم د تاريخ مستقل کتابونه او هم د ادبي آثارو تذکرې کښلي چې په ضمني توگه ځينو تاريخي وقایعو ته پکښي نغوټي سوي او يا هم ځيني وقایع پکښي خپرل سوي دي. د تذکره نگارۍ له پلوه زموږ ژبه او ادب کابو اته سوه کلنه سابقه لري او زموږ لومړنۍ لاس ته راغلې تذکره د سلېمان ماکو تذکره ده چې په ۶۱۲ هـ ق کال په ارغسان کې کښل شوې، ورپسې موږ د پښتو د ادبي تاريخ داسې منظمه تذکره نه ده تر لاسه کړې او يوازې د محمد هوتک پټه خزانه زموږ بله منظمه تذکره ده چې په ۱۱۴۲ هـ ق کال په کندهار کې کښل شوې ده. دغه دواړې تذکرې خاص ابتکارونه لري، څرگندوني يې د پښتو او افغانستان د تاريخ په څېړنه کې د لومړي لاس موادو حيثيت لري. دغه رنگه مستقل تاريخي کتابونه چې په ضمني توگه ادبي مآثر هم پکښي غونډ دي د ۶۵۰ په حدودو کې زموږ په ژبه کې کښل سوي دي. له دې جملې څخه تاريخ سوري، اعلام اللودعي فی اخبار اللودي، لرغوني پښتانه، غرغښت نامه او نور يادولای سو، چې سترگور او دانشمند مؤرخ او تذکره نگار محمد هوتک يا ليدلي او يا يې نومونه تر موږ پورې را رسولې دي او د پټې خزانه په کښلو کې يې بالواسطه يا بلا واسطه د ماخذ په توگه ترې استفاده کړې ده^(۱).

(۱) محمد هوتک پټه خزانه: ۱۶، ۱۵، ۱۸، ۱۴، ۳۴، ۳۵، ۴۰، ۴۴ مخونه او نور

څلورم چاپ، ۱۳۵۷ ش کابل د ادب پوهنځۍ.

همدارنگه د خواجو مليزي تاريخ افغانه (۱۰۳۱-۱۰۳۳ هـ ق تاليف)، تاريخ مرصع، تواريخ حافظ رحمت خاني، هغه مهم تاريخي آثار دي چې د پښتنو د تاريخ ډېر تياره څنگونه روښانوي. زه دلې د ټولو تاريخي کتابو نومونه ځکه نه اخلم چې لوی استاد پوهاند حبيبي په دې رساله کې مفصل معرفي کړي دي، خو څه چې زه يې پر خبرو کولو ارزو لرم دا دي چې د پښتو ژبه د ليکل سوو تاريخي آثارو په جمله کې سعادتنامه افغاني هغه مهم تاريخي اثر دی چې تر يوه دوو وروستيو کالو دمخه يې چا نوم نه و اخيستی، او دا دی د خان روشن خان د يادونو له مخې د لوی استاد په دې اثر کې هم معرفي کيږي. دغه تاريخي اثر د خپل تاريخي ارزښت تر څنگه ادبي ارزښت هم لري، او د کتاب نشر زموږ د نشر د تاريخ په څېړنه کې نه سي هېرېدای. د سعادتنامه افغاني نشر دا دی:

"پېښور ته راغلي پښتانه ټول درې کوره دي او بعضي قبيلې د دې دريو قبيلو سره يو ځای اوسي چې دوی ورته حصه لکه د ورور ورکړې ده خو دغه همسايه دي او دا لويې کورنۍ درې دا دي: اول خيښی، دويم غوري، دريم کرلاني اوس به د هر يو کور تفصيل بيانېږي چې دا دي:

تفصيل د خيښی دا دی يوسفزي گگيانې او ترکانې چې دا وخت په لغمان کې ميشته دي. دا د خيښی اولاد دي، مامدزي (محمدي) چې په اشغر کې اوسي، دا د زمند اولاد دي، د خيښي تره و مگر خيښي لکه د ورور خان سره نيولي دي..."^(۱)

د خان روشن رايه دا ده چې دغه تاريخ تر تواريخ حافظ رحمت خاني (۱۱۸۱ هـ ق تاليف) دمخه ليکل سوی دی، له دې خبرې څخه ښکاري چې دغه تاريخ به د دولسمې پېړۍ په اوایلو کې کښل سوی وي نو يې نشر د خپل ادبي قوت او سلاست له پلوه د دولسمې پېړۍ له ښو نثرونو څخه گڼل کېدای سي او موږ به يې د خپل نشر په تاريخ کې ستايو.

(۱) پښتو مجله د ۱۹۷۹ ع کال ۱۱ گڼه ص ۵۰.

يادوني او تاريخي مطالب تر لاسه کيږي چي زموږ د تاريخ په ليکلو کي ترې استفاده کولای سو^(۱) زموږ ليکنی او گړنی ادب دواړه له دې پلوه غني دی.

(۱) گړنی ادب:

زموږ په گړني ادب کي لنډی، سروکي، غاړي، سنځرخيلي نارې^(۲) د هوتکو نارې^(۳) داسي سندري دي چي د پښتو د ملي، اجتماعي او کلتوري تاريخ په ليکلو کي له پامه نه سي غورځېدی او د لومړي لاس مهمو آثارو په توگه ترې استفاده کېدای سي.

(۲) ولسي سندري:

له دغو سندرو څخه چاربيتې، بدلي او کسرونه داسي مواد دي چي هره سندره د يوې مهمي تاريخي واقعي په شننه او څرگندونه کي له موځينو سره تر هره بله ماخذ زياته مرسته کوي، خو له بده مرغه چي زموږ د دغو ولسي سندرو قديمي بولگي د زمانې سرو سېليو ورسره وړي دي او يوه قديمه سندره يې هغه د بابا هوتک (۶۶۱ - ۷۴۰ هـ) ويلې او د پټي خزاني پاڼو تر موږ پوري رسولي ده^(۴) دغه سندره د پردو تاراگرو په وړاندي زموږ د مېرني اولس قهرمانانه مبارزې څرگندوي، تر دې بدلي وروسته د ډيري مودې دغه ډول سندري له موږ سره نسته، خو هغه چاربيتې او بدلي چي دارمستتر (۱۸۴۹ - ۱۸۹۴ ع) د پښتونخوا د شعر هارو بهار^(۵) د کوټي سيد محمد عمر په گلشن اشعار افغاني^(۶) مرحوم نصر په تاريخي چاربيتې^(۷) او څېړندوی خدمتگار په تور برين^(۸) کي ضبط کړي دي داسي

(۱) پوهاند عبدالحی حبيبي تاريخ نويسي در افغانستان، آريانا ۲۶ کال، ۴ گڼه ص ۳ - ۱۳۴۷ کال.

(۲) پروفيسور ولي محمد سيال کاکړ، پښتو او پښتانه په سېلي پښتونخوا کي، ص ۳۲۴ - ۳۲۴ د ۱۹۷۶ ع کال د کوټي چاپ.

(۳) حبيب الله رفيع، د خلکو سندري ۱۳۳ - ۱۵۹ مخونه د تاريخ او ادب ټولنه - ۱۳۴۹ ش کال چاپ.

(۴) پټه خزانه ص ۵ - ۶.

(۵) دارمستتر، د پښتونخوا د شعر هار و بهار ۱ - ۷۴ مخونه ۱۳۵۶ ش کال چاپ - پښتو ټولنه.

(۶) سيد محمد عمر - گلشن اشعار افغاني (خطی) ص ۵۲، ۷۶ او نور ...

(۷) تاريخي چاربيتې ۳ - ۱۵ مخونه - ۱۹۵۳ ع کال - پېښور.

(۸) تور برين ۷۳ - ۱۴۵ مخونه ۱۳۴۷ ش کال.

زموږ په ژبه کي خو د تاريخ کښل کابو اته سوه کلنه سابقه لري مگر مولوی محمد اسماعيل هزاروي د قاعده افغاني^(۱) په مقدمه کي کښلي دي:

"پوشيده نماند که در کتب تواريخ افغانی چنان يافته شده است که اول کسیکه در افغانی تصنیف شروع نموده خواجه محمد نام شخصی بود که در اوایل سال نهصد هجری کتابی مشتمل بر آمدن قوم افغان به سمت پشاور و واقعاتی که در مبادی بایشان روی داده تصنیف کرد"^(۲).

دا چي موږ د نوموړي مولوی د يادښت له مخي يو بل قديم مؤرخ او د پښتو ليکوال پېژنو سمه او ښه خبره ده، مگر دا چي کښلي يې دي چي دی لومړنی مصنف دی دا خبره سمه نه ده دمخه يوازي د تاريخ په خصوص کي د شېخ ملي دوتر^(۳) او تر دغه دوتر دمخه تاريخ سوري، تذکره الاوليا، لرغوني پښتانه او نور کتابونه لرو چي يا په خپله کتابونه او يا يې هم مواد او روايات تر موږ پوري رارسېدلي دي.

د پښتو د تاريخ منابع:

د پښتنو د تاريخ په کښلو کي له کښي تاريخي او دې ته ورته آثارو سربېره ډبرليکونه د لرغون پوهني له کشفیاتو څخه د تر لاسه سوو مدارکو او متفرقو اسنادو څخه د لومړي لاس موادو په توگه کار اخيستل کېدای سي.

همدارنگه زموږ ادبي آثار د تاريخ د کښني لپاره له مهمو موادو څخه گڼل کيږي، که څه هم دغه آثار اساساً د نورو هدفونو او غرضونو لپاره ايجاد سوي، ويل سوي او يا کښل سوي او د تاريخي وقايعو د ضبط منظور نه دي رامنځته سوي، خو د خپلو مقاصدو د شرح په ترڅ کي يې ځای ځای داسي

(۱) قاعده افغاني په ۱۸۶۷ ع کال ۹۶ مخه د هنري بکت انگرېز په غوښتنه د پېښور د جيل په مطبعه کي چاپ سوې ده.

(۲) قاعده افغاني ص ۲.

(۳) پوهاند عبدالحی حبيبي، د پښتو ادبياتو تاريخ - ج ۲، ص ۲۳۵، ۱۳۴۲ کال چاپ، پښتو ټولنه.

بدلي او چاربيتې دي چي د انگرېزي امپرياليستي لښکرو د تار او تاراک او يرغل په مهال کي د زړه ورو پښتنو قهرمانانه مبارزې، سرښندنې او مېړانې پکښي ستايل سوي. د دښمن تيري، د خاينينو کرغېرن اعمال او د دوی ماتي او رسوايي يې پکښي بيان کړي دي او په رښتيا چي هره سندره يې د ملي تاريخ يو باب دی.

دغه رنگه په کسرونو کي د انگرېزي تاراک له غندنې^(۱) پرته د مروتو او خټکو مروتو او وريرو مروتو او يوسفزو د شخړو او لانجو په باب مواد سته^(۲) چي زموږ د اولس د مختلفو قبيلو د تاريخ په کښلو او من حيث مجموع د پښتو د تاريخ په کښنه کي د موږخينو په ښه ورځي.

له گړني ادب، اولسي سندرو او کسرونو سربېره چي زياتره يې شفاهي شکل لري زموږ ليکنی ادب او ادبي آثار هم د تاريخي موادو د درلودلو له پلوه غنی دی. زموږ د مختلفو شاعرانو په دېوانونو، حماسي منظومو، د روحاني اشخاصو په مناقبو او جنگنامو کي د پښتنو د سياسي، اجتماعي او ملي ژوند د تاريخ په باب بېلابيلو دورو تاريخي مواد تر لاسه کېدلای سي، زه دلې پر دغو ټولو ادبي آثارو بحث نه کوم ځکه پر دغو موضوعاتو جلا جلا پنډ پنډ کتابونه ليکل کېدای سي خو څه چي زه دلې کارېم صرف يو اجمال دی.

(۱) د شعراوو په دېوانونو او نورو منظومو آثارو کي:

د پښتنو شعراوو له دلې څخه د خوشحال خان آثار د تاريخي موادو د خوندي کولو له پلوه ډېر غني دي، د خوشحال په کلياتو کي د ده ځيني غزلي، قصايد^(۳) او ټوټې تاريخي وقايع شرح کوي، دغه ډول د ده په

(۱) د مروتو کسرونو يوه ناچاپه خطي مجموعه د پېښور په پښتو اکيډمي کي په ۳۶۲ نومره قيد ده په دغه مجموعه کي ځيني داسي کسرونه هم سته چي له انگرېزانو سره د پښتنو د جگړو بيان کوي، لکه په ۲۱ مخ کي د (کنډي) کسر چي د غازي محمداکبر خان د توري او مېړانې په ستاينه کي ويل سوی دی.

(۲) د مروتو کسرونه ۱ - ۱۲۱ مخونه ۱۹۵۹ کال چاپ پېښور.

(۳) د خوشحال مرغلي ۵۶۲ - ۷۰۸ مخونه د ۱۳۱۷ ش کال چاپ کندهار، د دغي برخي په اکثره منظوماتو کي تاريخي وقايع رانغښتل سوي دي.

مثنوياتو کي سواتنامه^(۱) او فراقنامه^(۲) دغه خصايص لري.

فراقنامه خوشحال خان د خپل حبس^(۳) په زمانه کي کښلې ده په دې کتاب کي که خوشحال خان له يوې خوا د خپل وطن، دوستانو او کورنۍ څخه د ليريوالي له امله دردوونکي نارې کړي دي له بلې خوا په همدغه کتاب کي ځيني داسي انتقادي ټوټې او تاريخي منظومات گورو چي د ده نقادانه نظر او د ده د کلام عمومي روح ترې څرگنديږي او هم د ځينو مهمو تاريخي پېښو څرگندونه کوي، د نمونې لپاره د فراقنامې لاندي بيتونه د کتلو وړ دي:

په خوله شرع شرع نومړي	دی د شرع حکم کوم وړي
پلار ترلې پادشاهي کا	سل ناحقه گمراهي کا
دا د خوارو زر آهونه	لور په لور اوجار ملکونه
سکه وروڼه يې قتل کړي	ده يې مال گنجونه وړي
د سکه وراره عورته	په ستم کړه فضیحه

(۱) سواتنامه د خان يوه مثنوي ده چي سوات ته له خپل اووه مياشتني سفر څخه وروسته يې کښلې ده، ټول بيتونه يې ۳۹۱ دي، د تاريخ د يوه څنگ په کښلو کي له پامه نه سي غورځېدای. دغه مثنوی په ۱۳۵۸ ش کال د لوی استاد پوهاند حبيبي له ۷۷ مخيزو څرگندونو سره د افغانستان د علومو اکاډمي خپره کړه (متن ۷۰ مخ).

(۲) د فراقنامې يوازينۍ خطي نسخه د پېښور په موزيم کي خوندي ده، ۳۵ پاڼي لري. د دغي نسخې نقل په ۱۳۵۶ کي د محترم همېش خليل په وسيله زلمي هيوادمل ته رسېدلی دی چي د ده له سمونو، لمنو او سريزي سره يو ځای چاپ ته چمتو دی.

(۳) د خوشحال خان د حبس او نظربندۍ زمانه (۱۰۷۴ - ۱۰۷۹ ق) ده، د خوشحال خان کليات د استاد کامل مقدمه (ص - س) مخونه، ۱۹۶۰ کال چاپ، خوشحال خان يو ځای د خپل بند کال داسي ښوولی دی.

زر څلور اويا هجرت و

هغه کال چي بندېوان سوم

(قطعات، ارمغان ص ۶۸۶)

(۲) مناقب :

د صوفيانو، روحانيونو، د طريقت د مشرانو او نورو صاحب حال خلکو په مناقبو کي د شرقي ژبو ادبيات ډېر کتابونه لري، پښتانه او پښتو ادب هم په دې خصوص کي تر نورو ژبو پاته نه دي، بلکي دغه ډول مناقب ډېر پکښي ليکل سوي چي د ټولو په تفصيل سره راوړل به دلې بې ځايه وي، مگر هغه مناقب چي تاريخي مواد لري او د تاريخ په مطالعه او کتنه کي د هيرولو نه دي، دلې د ياد مناسبت لري، خو د ليکني د لنډ تنگ چوکاټ له مخي زه دغه ډول مناقب هم ټول نه سواي معرفي کولای او صرف د شېخ رحمکار (۱۰۶۳ ق مړ)، کاکا صاحب، فقير جميل بېگ، ميا عمر ځمکني (۱۰۸۴ - ۱۱۹۰ هـ ق) او اخون الياس مناقب يادوم.

(۱) مناقب رحمکار^(۱) :

چي شمس الدين بن شېخ زبير (قياس الدين) بن ضياء الدين منظوم کښلي^(۲) په دې مناقبو کي ځيني داسي ټکي ښکاري چي د تاريخ لپاره د ارزښتمنو موادو حيثيت لري د شېخ رحمکار د وفات په باب يې ويلي دي :

تر ايتيا کالو قريب	ده حيات درلود مجيب
سن د هجر د حضرت	پوره و هغه ساعت
پوره درې شپېته زر کاله	سن د هجر و کماله
چي خطيب پاس په منبر شه	په خطبه لوستو زړه ور شه
دا خوشحال خټک ويلي	په کتاب کي ما ليدي
چي په حين کي د وفات	د شېخ جي ولي نېک ذات
زه حاضر ومه په ځان	هغه ځای هغه مکان

(۱) د شمس الدين د مناقب شېخ رحمکار خطي نسخه ۲۳۰ مخه په ۱۸۳ نومره د پېښور په پښتو اکاډمي کي خوندي ده. د شېخ رحمکار مناقب په پارسي ژبه جميل بېگ هم ليکلي دي (تاريخ مرصع ص ۵۶۲) چي يوه مخطوطه يې په ملي آرشف کي هم سته. په پښتو ژبه تر شمس الدين وروسته غلام احمد نومي هم نظم کړي دي. (فرهنگ ص ۳۵۴)

(۲) شمس الدين له مناقبو سر بيره نور مؤلفات هم لري ښاغلي رفيع په دوهم ټوک ادبي ستوري کي معرفي کړي دي.

زرناسازي زر فساده دم وهه له عدله داده
په دا هومره قباحه دم وهه له شريعت
په دا هومره رسوايي دم وهه له پارسايي
الحذر له دې زمان الامان له دې سلطان^(۱)

له دې سر بيره د خوشحال خان د کورنۍ او زامنو په دېوانو کي د شعر په ژبه موږ داسي نغوتي او يادوني وينو چي د تاريخي وقايعو د ضبط له پلوه ارزښتمني يادوني دي، لکه د هجري (۱۰۴۴ - ۱۱۰۶ هـ ق) ځيني منظومات^(۲) او يا هم د سکندر خان خټک هغه منظوم ليک چي يې اشرف خان هجري ته ليکلی دی^(۳) د خپل ادبي قوت تر څنگه ځيني زموږ په تاريخ کي ارزښتمن او مهم نکات هم رانغاړي.

دغه ډول د مصري خان گگياني (۱۱۵۰ ق حدود) په دېوان کي چي کومه قصيده د پردو سپاهيانو د وحشيانه اعمالو او د پښتني کليو د جوړولو او لوټولو په باب ضبط ده^(۴) زموږ د دولسمي پېړۍ د تاريخ په کښنه کي نه سي هېرېدای او يا هم هغه خبري چي د انگرېزي استعمار د مظالمو او چال چلند په باب قاسم علي خان اپريدي (۱۲۳۲ هـ ق حدود) په خپل کليات^(۵) کي کړي، د ديارلسمي پېړۍ د پښتني مبارزو ځيني تياره گوټونه روښانوي.

(۱) فراقنامه خطي.

(۲) د هجري دېوان د محترم همېش خليل ترتيب او سريزه، ۱۷۱ - ۱۷۹ او نور مخونه ۱۹۵۸ ع کال - پېښور.

(۳) دغه ليک او د سکندر خټک نوري غزلي او قصيدې چي تاريخي او ادبي ارزښت لري د ده د دېوان په هغه مخطوطه کي ضبط دي چي په ۱۱۷۶ هـ ق کال د محمدي صاحبزاده لپاره کښل سوې ده. دغه خطي نسخه د مصري خان گگياني د دېوان سره په يوه جلد کي ده او د پېښور د پښتو اکيډمي په کتابخانه کي په (۵) نومره خوندي دي. د سکندر دغه ډول منظومات د ده په چاپي دېوان کي نسته.

(۴) وگورئ! د مصري خان گگياني دېوان ۳۱۹ - ۳۲۱ مخونه د ۱۹۵۹ ع کال د پېښور چاپ.
(۵) د دغه کليات يوه خطي نسخه د پېښور په اسلاميه کالج کي خوندي ده او په دغه کتابخانه کي يوه نومره (۱۹۱۰) ټاکل سوې ده او د دېوان يوه نسخه يې په برتېش موزيم کي هم سته. (د ميکنزي فهرست ص ۸۶)

چي يو ځلي احمدشاه دردوان مې له هراته تلو په لوري د اهران مې
ولي پېښ ورته په لږ د مستونگ خړند شه دې پښتون څېره غيرت و ورته ږند شه
هک حيران شه احمدشاه په دغه کار کي بل پرې ژمی راغی ډېر په دند و کار کي
باري دی عجب پښتو غيرت نيولی نه پرېږدم زه دا عالم داسي ناولی

شريف نومی شاعر^(۱) چي د اخون الياس (۱۰۸۶ ق مې) کوم مناقب
(۱۳۲۱ ق تاليف) نظم کړي او يوه قديمه نسخه يې ما ليدلې، د دې مناقبو
ځای ځای په تاريخي پېښو څرگندوني موندلي کيږي.

(۳) شاهنامې او جنگنامې او نور دې ته ورته منظوم آثار:

د موجود معلوماتو له مخي د پښتو ادب په تاريخ کي د شاهنامو کښل
په دولسم قرن کي پيل سوي دي. حافظ مرغزي (۱۱۲۶ هـ ق زوکړی) په
۱۱۷۶ هـ ق کال احمدشاهي شاهنامه نظم کړه^(۲) تر دې وروسته تر څورلسم
قرنه ما د پښتو په ادبي تاريخ کي د شاهنامې څرک نه دی ايستلی خو په
څورلسم قرن کي احمدگل (۱۲۵۸ - ۱۳۱۰ هـ ق) د امير عبدالرحمن
(۱۳۱۹ هـ ق مې) شاهنامه نظم کړېده^(۳).

په جنگنامو کي هغه جنگنامې چي د پښتني تاريخ په کښلو کي د
موادو په توگه ښه ارزښت لري هغه دي چي د پښتنو د ملي مبارزو په دوران
کي پښتو ناظمانو او شاعرانو جوړي کړي دي، ددغه ډول جنگنامو په لړۍ
کي دوې متاخري جنگنامې يوه د صاحب الدين خټک جنگنامه چي د
"فېروز نامه"^(۴) په نامه يادېږي او بله هم د دلاور طالب عمرخېل د

^(۱) تېر هېر شاعران ص ۲۵۲ د ۱۹۶۳ ع کال د پېښور چاپ.

^(۲) احمدشاهي شاهنامه لومړی ځل په ۱۹۶۵ کال ۲۰۶ مخه د پېښور پښتو
اکاډيمی خپره کړه، فاضل استاد پوهاند رشاد پر دغې شاهنامې د پېښور تر چاپ
دمخه ميسوط کار کړی و، او زيات شروح او تعليقات يې پر کښلي وو.

^(۳) فرهنگ زبان و ادبيات پښتو ج ۱ ص ۲۲.

^(۴) د فېروز نامې خطي نسخه په ۱۱۲۵ ق کال کښل سوې اصل يې ۱۵۸ مخه او نقل يې
۱۷۲ مخه دی نقل يې د پښتو نوميالي ليکوال همېش خليل د چاپ لپاه تيار کړی دی.

چي جمع مه ادا کړله جنازه مې را اخيستله
ترېنه لاندې زه په ځان سوم و مطلب ته شتابان سوم
زمانيت د خاطر دا و چي وماوته پيدا و
چي زيارت به د صاحب په ميره کرم عجائب
چي زما د مندن پولو شېخ صاحب وي زړه قبوله
چي دا اوس د ده روضه ده په ښه شان عجيبه ده
چي رسيد سوو تر دې خايه واړه ستري شوو نهکرايه
جنازه مو کوزه کړله موږه خپله دمه کړله
جنازه نه خوزېدلله موږه ډېره خواري کړله

دغه ډول همدغه شمس الدين مناقب جميل بېگ^(۱) هم نظم کړی دی
د دې مناقبو ډيري پېښي که څه هم په رواياتو مېنی دي خو په تاريخ کي نه
سي هېرېدای، په دغو مناقبو کي د کندهاري غلجي خان د آسونو د تجارت
قصه او بيا له جميل بېگ سره د ده ليدنه او بيا بيرته کندهار ته د هغه تگ
او ... ټولي داسي خبري دي چي د محقق لپاره د غور وړ مواد گڼل کيږي.
دادين^(۲) چي د ميا عمر څمکني مناقب يې د ۱۲۱۹ ق د ذوالحجې په آخر
کي نظم کړي^(۳) د ميا عمر د خوارکو او عاداتو د ښوولو تر څنگه ځيني
تاريخي وقايع هم ضبطوي لکه: د احمدشاه بابا د مستونگ د فتحي بيان
چي څو بيته يې دا دي:

^(۱) د شمس الدين د مناقب جميل بېگ يوه خطي نسخه له پوهاند دکتور جاوید سره
او بله يې د پېښور په پښتو اکيډمي کي سته، ښاغلي رفيع يې متن چاپ ته اماده
کړی دی. جميل بېگ د خوشحال خان سکنی ورور و، قبر يې په تنگاړو کي دی، او
زيارت يې په فقير بابا مشهور دی، د زيارت پر لوحه يې کښلي سوي دي: "روضه
مبارک حضرت فقير صاحب جمال خان برادر حقيقتی خوشحال خان خټک المعروف
به فقير صاحب چشتی بتاريخ يازدهم جمادی الاول ۱۱۱۶ هـ ... واصل الى الحق
شد".

^(۲) پښتانه شعراء ج ۴، ص ۹۸۴ - ۹۸۶، ۱۳۵۷ ش کال، پښتو ټولنه.

^(۳) د دغه مناقب يوه خطي نسخه له ښاغلي سليمي کندهاري سره سته. (وگورئ!)

زېری د ۱۳۵۵ کال ۴۲ گڼه د ۱۳۵۶ کال ۷ گڼه.

"مغل خان جنگنامه" د تاریخي موادو په لحاظ غني دي. (د دې جنگنامې یوه نسخه د علومو اکاډمۍ په کتابخانه کې سته). ښاغلي رفیع کار پر کړی دی.

د صاحب الدین خټک فهرزنامه د کتاب د محتویاتو له مخې د سکهانو سره د هغه مهال د خټکو د یوه مشر فهرز خان خټک^(۱) د جنگ حالات بیانوي، د فهرز نامې څو بیتونه دا دي:

رنجیتسی نومی کافر دی	مخ یې ورک شه لوی مضر دی
په یوې سترگې معذور دی	یا دجال دی یا یې زوی دی؟
دی یو سکھ و په ماجي کې	لکه مات لوټی پجی کې
نه یې قدر نه یې قار و	د دریو کلیو یو سردار و
زور یې کم حکم یې سست و	هر دښمن پرې بالا درست و
چې بادشاه به لاړ لاهور ته	دی به وتښت و بل لور ته
توان به یې نه لیده د جنگ	نور به یې خان کړو نو په څنگ

دغه راز دلاور طالب د مغل خان په منظومه جنگنامه کې له انگرېزانو سره د دغه پښتانه د مبارزو او جنگونو قصې او واقعې بیان کړي دي.

د سپیني هغه حماسیات چې د ۱۳۵۵ ق په حدودو کې پر هرات باندې د پردي تاراک په زمانه کې ویل سوي ټول هغه نظمیات دي چې د خپل ادبي ارزښت تر څنګه ملي او تاریخي ښېګڼې هم لري او د دغه پردي تاراک او د هرات د مېړنیو خلکو د دفاع او مېړانې په خصوص کې ښې خبرې ځنې تر لاسه کېږي^(۲).

سربېره پر دې د پښتو ادبیات ځینې نور منظوم کتابونه هم لري چې د ځینو نورو مقاصدو لپاره کښل سوي خو د مطالبو په ترڅ کښي ځینې مهم مطالب هم راغلي وي چې د یوې دورې د تاریخي وقایعو په څرګندونه کې د

^(۱) د دېوان امرناته په ظفرنامه رنجیت سنگه طبع لاهور کې مې د فهرز خان نوم ونه موند (فهارس و - ز مخونه) خو پر هار و بهار باندې د دارمستتر د نوټونو په ۱۱ - ۱۲ مخونو کې د ده او د ده د زامنو نومونه یاد سوي دي.

^(۲) پښتني مېرمني ص ۷۴ - ۸۰، ۱۳۲۳، پښتو ټولنه.

مؤرخینو او تاریخ د پلټونکو په درد خوري له دغه ډول آثارو څخه یو هم د ملا مست (۹۵۰ هـ ق حدود) سلوک الغزاه دی چې د ځینو پښو او جنگونو په باب ښه معلومات لري.

لور ما څو کتابونه او ادبي منظومې، صرف د مثال په نیامت یادي کړې که نه وي زموږ د فولکلوري، اولسي او کتبي ادب ډیرې پانې ځینې مهمې تاریخي څرګندونې لري چې مؤرخ یې د تاریخي لیکلو پر وخت نه سوای هېرولای.

روایات او شفاهي څرګندونې:

د پښتنو مختلف قبایل، عشایر او نوري وږې ځانګې د خپلو شجرو په مورد کې ځینې شفاهي او روایي معلومات لري چې زیاتره یې په انسباو او تاریخونو کې هغسې نه وي نو په همدې اساس زموږ د مختلفو قبایلو دغه روایي شجرې او د دوی د لېږد او کورنیو په باب د دوی خپل معلومات هم بې ځایه او بې ګټې نه دي همدارنګه زموږ خلک د ځینو مهمو تاریخي وقایعو په باب هم روایتی مالومات لري، چې که راټول او اضافات ترې حذف سي نو زموږ د ملي تاریخ په کښلو کې د یوې منبع په توګه له پامه نه سوای غورځېدای.

د لوی استاد پوهاند عبدالحي حبيبي دغه رساله به وکړای سي چې د مؤرخینو، د افغانستان او پښتنو د تاریخ څېړونکو ته د ماخذ او څېړنې په خصوص کې ګټوري لارښوونې وکړي، ډېر تاریخي کتب به وروښيي. دغه رساله له تاریخ څېړونکو او پلټونکو سره له مرستې سربېره د پښتو د ادبي تحقیقاتو له پلوه هم ارزښت لري ځکه ځینې داسې پښتو تاریخ کتب یې هم را معرفي کړي چې تر اوسه بل ځای یې چا یادونه نه وه کړې.

لوی استاد ته دې خدای عز و ج صحت او عمر ورکي، چې خپلي نوري مفیدې تاریخي، جغرافي، ادبي او علمي څېړنې پر پښتنو ولوروي او پښتانه یې د علم له فیضه مستفید سي.

سلبمان ماکو د (تذکره الاولیاء) لیکوال

سلبمان د بارک خان زوی په قوم ماکو صابزی د (۶۰۰ هـ) په شاوخوا کي د کندهار په ارغسان کي اوسېدی. دا مؤرخ، سیاح او گرزند سړی و، دی په خپله لیکي چي په (۶۱۲ هـ) تللی وم او د پښتونخوا په غرو او رغو گرځېدم او د لویانو مراقد مي لیدل او پلټل.

داسي ښکاري چي سلبمان تر دغه مفید او گټور سفر وروسته موفق سو چي د پښتنو د نوموړو بزرگانو په احوال کي یوه (تذکره الاولیاء) ولیکي او د دوی ویناوي او اشعار په دې کتاب کي خوندي کړي.^(۱) دا کتاب متاسفانه اوس ورک دی خو لومړي اته مخه یې ما تر ۱۳۱۹ ش کال دمخه خوشبختانه په کندهار کي وموندل او د هغو مخو عکسونه مې د کابل په سالنامه او په پښتانه شعراء لومړي ټوک کي خپاره کړل.

سلبمان ماکو د پښتنو پخوانی مؤرخ دی او د ده د نفیس او گټور کتاب دغه څو صفحې د پښتو د ژبي او رجالو د تاریخ لپاره داسي مفیدي ثابتې سوي چي د ادب او پښتو تاریخ به یې تر ابده مرهون وي.

سلبمان ماکو پوه سړی او سترگه ور مؤرخ ښکاري، دی د هر پښتانه لوی او نومیالي سړي سوانح او احوال لیکي، وروسته یې د شعر او وینا نمونې هم راوړي، نو د ده کتاب یوازي د ولیانو تذکره نه، بلکي د پښتو د شعر او ادب یو ډېره گرانېها مرقع هم ده، وگورئ ذکر سوي سالنامه او د پښتانه شعراء لومړی ټوک.

(۱) د سلبمان ماکو د تذکري مقدمه.

شېخ کټه د (لرغوني پښتانه) لیکوال

دا مدقق مؤرخ او د پښتنو د یوې خوار لويې علمي او ادبي کورنۍ رکن د شېخ یوسف زوی او د شېخ متي لمسی دی. شېخ متي هغه لوی او معروف د پښتنو نوموړی دی چي په کلات بابا مشهور او اوس یې هم مرقد د کلات پر غونډۍ دی. شېخ متي عارف او عالم او ادیب سړی او په پښتو کي یې په علم او عرفان ډېر شهرت درلود.^(۱) شېخ متي خپلې کورنۍ ته علم، تقوی، عرفان په ارث پرېښوول او یو کتاب یې هم ولیکه، چي (د خدای مینه) یې نوم و. د ده ځیني اشعار هم پښتنو مؤرخینو راټول کړي دي.^(۲)

په دې کورنۍ کي وروسته ډېر علماء، مؤرخین، عرفاء، پیدا سول چي موږ یې د روښان او دروېزه او خوشحال خان د علمي کورنۍ په څېر د پښتنو یوه بله لوړه علمي او عرفاني کورنۍ گڼلای سو. په دې مقاله کي زما وظیفه ده چي د دوی تاریخي کتب او خدمتونه ولیکم، نوري علمي او ادبي پلټنې یې بېل لیکونه غواړي. شېخ یوسف د شېخ متي تر مړینې وروسته د ده پر علمي او ادبي او روحاني مسند کښېناست او اوه زامن یې درلودل چي له دوی څخه شېخ کټه ډېر مشهور سو او د ده مور بي بي مراد بخته نومېده، چي په خټه زمنده وه.^(۳) دې نوموړي عالم د پښتنو د رجالو او مشاهیرو په تاریخ کي یو نفیس کتاب وکښن چي نوم یې و (لرغوني پښتانه) دا کتاب پښتو و، او د پټې خزانې مؤلف محمد هوتک ډېر ځله دا کتاب یادوي او داسي ښکاري چي د دغه مؤرخ یگانه ماخذ هم دغه و. د شېخ کټه د ژوندانه وخت نه دی ښکاره، خو د پټې خزانې په روایت د ده نیکه شېخ متي په (۶۸۸ هـ) وفات سوی دی، ځکه چي د مؤرخینو په اتفاق یوه پېړۍ درو پښتو

(۱) مخزن افغاني قلمي ص ۲۵۴.

(۲) پټه خزانه د کابل طبع.

(۳) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۵.

شېخ قاسم د (تذکره اولیاء افغان) لیکوال

دا عارف او عالم هم د شېخ متی له علمي کورنۍ څخه دی، چې پلرونه یې شېخ کټه ته داسې رسي: قاسم د شېخ قدم زوی د محمد زاهد لمسی د میرداد کړوسی د شېخ سلطان کوسی او لکه دمخه چې ذکر سوه سلطان د شېخ کټه زوی و.^(۱)

د شېخ قاسم مور نېکبخته نومېده، چې د شېخ الله داد مموزي لور او د پښتو شاعره او ډېره لویه عارفه وه چې محمد هوتک د دې اشعار را نقل کوي او لیکي چې په (۹۵۱ هـ) د شېخ قدم په نکاح راغله او په (۹۵۶ هـ) یې شېخ قاسم و زېږاوه او په (۹۶۹ هـ) یې (ارشاد الفقراء) نومی کتاب ولیکه. د دې کتاب نسخه د محمد په روایت د ده پلار داود خان هوتک لیدلې وه.^(۲) او علاوه پر دغه محمد هوتک د (اولیای افغان) له کتابه چې شېخ امام الدین متی زی لیکلی دی هم د دې عالمي مېرمنې احوال را نقل کوي. نعمت الله لیکي چې شېخ قاسم د شېخ عبدالقادر جیلاني رحمته الله علیه د اولادې له مريدانو څخه وو، او د (۹۵۶ هـ) کال په پسرلي د بدني رود پر غاړه (د پېښور مشرق ته) وزېږېد او په (۱۰۱۶ هـ) وفات سو.^(۳)

شېخ قاسم په پېښور کې په معرفت او روحانیت مشهور سو او ډېر کلک نفوذ یې وموند، د میرزا محمد حکیم مامورین ځني وېږېده او ویې غوښتل چې دا پښتون عالم او عارف مړ کړي، شادمان خان هغه وخت د پېښور حکمران و او د شېخ قاسم د وژلو نیت یې وکړ، شېخ مجبور سو له پېښوره کندهار ته ولاړ او له دې ځایه د حرمینو په زیارت مشرف او په قادریه طریقه کې داخل سو. تر دې وروسته بیرته د پېښور د واوي ته راغی

^(۱) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶.

^(۲) پټه خزانه قلمي ص ۹۸.

^(۳) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۷.

لپاره مقرر ده نو باید د شېخ کټه د ژوندانه وخت هم د (۷۵۰ هـ) شاوخوا وگڼل سي. د شېخ کټه اولاد که څه هم د پېښور په شمالي لتو کې پراته وو، مگر داسې ښکاري چې په خپله دی سیاح سړی و، ځکه محمد هوتک په ښکاره لیکي چې شېخ کټه د محمد بن علی البستي کتاب تاریخ سوري په بالشتان کې لیدلی و^(۱) بالشتان یا والشتان خو د غور مشهور ښار و، چې په (۱۳۹ هـ) امیر پولاد سوري نیولی و^(۲) چې د بیهقي په ضبط گوروالشت^(۳) او د منهاج سراخ د طبقات ناصري په یوه نسخه کې غوروالشت راغلی دی^(۴) او دا ښار د تکیاناباد (د اوسني کندهار حدود) او د غور د مندیش تر منځ پروت و، او د سیستان په تاریخ کې هم والشتان ضبط سوی دی^(۵) نو چې شېخ کټه والشتان ته راغلی او د غور دغه ښار یې لیدلی و، ښکارېږي چې د وطن شرقي او جنوبي خواوي به یې هم کتلي وي.

د شېخ کټه نفیس تاریخي کتاب (لرغوني پښتانه) چې له نامه څخه یې هم د کتاب اهمیت ښه ښکاري اوس نسته، داسې څرگندېږي چې دغه نفیس کتاب د محمد هوتک لاس ته ورغلی و او د پټي خزانه مهمه ادبي برخه هم له دغه کتابه اقتباس دی. خوشبختانه محمد دا هم لیکلي دي چې د شېخ کټه مهم تاریخي ماخذ هم "تاریخ سوري" وو چې زه به یې بېل ذکر وکړم. د شېخ کټه د اولاد په خصوص کې خوشبختانه خواجه نعمت الله هروي مفصلاً کښلي دي چې ده اته زامن درلوده: د زلو معدورزی له نسه، سلطان ثابت، حاجي، سلېمان، ممی له دوهمي ماینې څخه چې دغه هم زلو نومېده. په خټه اکازی-یوسفزی: ابراهیم، ملک، پاچي.^(۶)

^(۱) پټه خزانه.

^(۲) تاریخ سوري د پټي خزانه په حواله.

^(۳) بیهقي ص ۶، ۷.

^(۴) د راوړتي حواشي پر انگلیسي طبقات ناصري.

^(۵) تاریخ سیستان ص ۲۰۶ - ۲۰۸.

^(۶) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶.

هغه کتب چې د شېخ امام الدين ماخذ دي او د خپل "تاريخ افغاني" په مقدمه کې راوړي دي دا دي: روضه الاحباب، مجمع الانساب، اصناف المخلوقات، تواريخ ابراهيم شاهي د مولانا مشتاق، د خواجه احمد نظامي تاريخ، د شېرشاه احوال چې شېخ عباس سرواني کښلي دي، اسرار الافغاني^(۱) له دغو کتابو څخه ځيني ماته معلوم او ځيني ورک دي.

﴿ ۵ ﴾

محمد بن علي البستي د (تاريخ سوري) خاوند

دا مؤرخ هم د وطن له هغو ليکوالو څخه دی چې متاسفانه د ده احوال او کتاب هم تر اوسه لاس ته نه دی راغلی، فقط د پټي خزاني له انکشافه سره دا راته معلومه سوه چې دې مؤلف او مؤرخ يو کتاب د (تاريخ سوري) په نامه کښلی و او د سوريانو د سلطنت احوال يې د اسلام له ابتداء څخه پکښي ليکلي وه. د محمد بستي د ژوندانه وخت او احوال هم نه دي معلوم. فقط دوني ويلاي سو چې دی د بست د تاريخي ښار اوسېدونکی و ځکه چې د ده کتاب شېخ کټه په بالشتان کي کتلی او په خپل کتاب لرغوني پښتانه کي يې مهم مطالب ځني اقتباس کړي دي، نو دا په ټينگه ويلاي سو چې د شېخ کټه تر عصر يعني د (۷۵۰ هـ) دمخه محمد بستي ژوندی و او په دغه عصر کي هم د ده تاريخ سوري ډېر شهرت درلود ځکه چې شېخ کټه له دغه کتابه ډېر مفيد مضامين را اخيستي دي.

محمد هوتک چې د پټي خزاني ليکوال دی د پښتو ځيني مهم او گرانې پخواني ادبي آثار له لرغوني پښتانه څخه را اخلي او دا هم وايي چې د لرغوني پښتانه مؤلف له تاريخ سوري څخه را نقل کړي دي، په پټه خزانه کي دغه لاندني تاريخي او ادبي مواد د لرغوني پښتانه په ذريعه له تاريخ سوري څخه را نقل سوي دي.^(۲)

^(۱) د تاريخ افغاني قلمي نسخه.

^(۲) د مخو عدد د پټي خزاني د قلمي نسخې دی.

او خپل علمي او روحاني اقتدار يې ټينگ کړ او په شېخ قاسم سلېماني مشهور سو. د مغولو پاچهانو بيا دا شېخ نه پرېښود، د عيسی نومي په چغلی اکبر پاچا دی لاهور ته وغوښت خو شېخ قاسم په لاهور کي تر پېښور لاريات نفوذ وموند نو جهانگير دی د چنارگر په کلا کي بندي کړ، او هم هورې له دنيا څخه تېر سو، او مزار يې هم تر اوسه هورې مشهور دی. شېخ قاسم مؤلف او مؤرخ هم دی، د ده تاريخي کتاب (تذکره اولياء افغان) دی^(۱) چې د پښتنو روحانيونو احوال يې پکښي ليکلی و، دا کتاب متاسفانه ورک دی او تر اوسه يې په گټه خانو کي درک هم نسته او نه له چا څخه ماليدلی دی.

﴿ ۴ ﴾

شېخ امام الدين د (تاريخ افغاني) ليکونکی

شېخ امام الدين محمد عنايت الله د شېخ کبير بالا پير زوی او د شېخ قاسم لسمی دی چې د شېخ کبير له (۱۲) زامنو څخه دی ډېر شهرت لري، د دوشنبې په ماښام غره د محرم (۱۰۲۰ هـ) د پېښور په بدنۍ کي وزېږېد، مور يې تاج بي بي د ملک دروېز لور او د خليلو له مشهورې کورنۍ څخه وه. شېخ امام الدين هم د خپلې کورنۍ د نورو خلکو په ډول علمي او روحاني نفوذ وموند او د چهارشنبې په ماښام ۲۳ د محرم (۱۰۶۰ هـ) له دنيا څخه ولاړ او په پېښور کي ښخ سو.^(۲)

دې شېخ يو تاريخي کتاب (تاريخ افغاني) د پښتنو پر احوال او تاريخ په پار سو وليکه، چې قلمي نسخه يې د کابل په ارگ کي وه، د کتاب له مقدمې څخه ښکاري چې شېخ امام الدين سترگور مؤرخ دی او د خپل کتاب تر ليکني دمخه يې د پښتنو ډېر مهم تاريخي کتب لوستلي او د خپل کتاب د ماخذ په ډول يې استعمال کړي دي.

^(۱) تذکره الابرار ص ۱۸۳ - ۱۸۴، مخزن افغاني ص ۲۶۰.

^(۲) مخزن ص ۳۰۹ - د ميا نعيم د قلمي دېوان خاتمه.

۱. د پښتو ډېر پخوانی شعر او د جهان پهلوان امير کروړ سوري احوال

له ۱۵ مخه تر ۱۷.

۲. د شېخ اسعد سوري احوال او اشعار له ۱۸ مخه تر ۲۱.

۳. د ښکارندوی احوال او اشعار له ۲۱ څخه تر ۲۵.

گويا په پته خزانه کي د پښتو قديمه ادبي ذخيره ټوله د شېخ کټه په نقل له تاريخ سوري څخه را اخيستل سوې ده او دا راته څرگندوي چي تاريخ سوري يوازي د حربي او سياسي پېښو تاريخ نه و بلکي ادبي رنگ يې هم درلود، او محمد بن علي البستي ډېر باخبره او سترگه ور مؤرخ و، ځکه چي ده د پاچهانو احوال او حربي او سياسي وقايع رانقل کړي او هم يې د دوی د کلام نمونې راوړي دي، هغه قصايد يې په خپل کتاب کي ساتلي دي چي د غوري پاچهانو په دربارو کي به په پښتو ويلي کېدې، له دې څخه ښکاري چي چي تاريخ سوري د سوريانو او غوريانو د عصر يو ادبي او سياسي او حربي تاريخ و که څه هم د دغه تاريخ ژبه واضحاً د پتي خزاني له بيانو څخه نه ښکاريږي، مگر له لوړو اقتباساتو څخه دا څرگنديږي چي تاريخ سوري بايد په پښتو ژبه ليکل سوی وي، ځکه چي درې مهم پښتو شعرونه شېخ کټه ځني رانقل کړي دي. د تاريخ سوري نسخه اوس غالباً په دنيا کي نسته او د پښتو دغه غوره کتاب لکه نور علمي او ادبي آثار ورک دی. مگر پتي خزاني خوشبختانه د دې گرانې کتاب نوم او مؤلف او ځيني اشعار او مطالب د لرغوني پښتانه په ذريعه نقل کړي او را ساتلي يې دي.

تر اوسه چي زه معلومات لرم، د دنيا په کتب خانو کي د دې نفيس کتاب کم درک نسته که کم وخت پيدا سي يا يې څرک وموندل سي نو به په رښتيا د پښتو ژبي يو گرانې تاريخي او ادبي اثر لاس ته راغلی وي، پښتانه زلمي دي هر کله تلابن او پلټنه کوي دا خبره هم بايد هېره نه کړو چي راورتي مستشرق د احمد شاه بابا تر عصر وروسته يو تاريخ ميندلی و چي نوم يې تذکره الملوك و د دې کتاب په ماخذو کي يو کتاب "تاريخ سلاطين سوريه" هم دی. (۱) مگر دا نه سو ويلای چي دغه سوريه هغه د محمد بن علي تاريخ دی که بل؟

(۱) د پښتو گرامر مقدمه ص ۹.

﴿ ٦ ﴾

احمد بن سعيد اللودي د (اخبار اللودي) ليکونکی

دا مؤرخ له هغو خلکو څخه دی چي تر پتي خزاني دمخه مو نه پېژاند، نه يې کتاب راته معلوم و.

محمد هوتک ليکلي دي چي کامران خان په (۱۰۳۸ هـ) خپل کتاب کليد کامراني وکيښ او په دغه کتاب کي يې د احمد لودي له کتابه د ملتان د لودي پاچهانو احوال نقل کړ، احمد د سعيد لودي زوی په (۶۸۶ هـ) يو کتاب کښلی و چي نوم يې و (اعلام اللودعي في اخبار اللودي) د محمد هوتک په قول دغه کتاب د کامران خان په لاس کي و او په کليد کامراني کي يې نقل ځني کړی دی. (۱)

د محمد هوتک له بيانه چي د کليد کامراني په ذريعه يې له اخبار اللودي څخه نقل کړی دی داسي ښکاري چي احمد بن سعيد خپل کتاب د پښتنو پخوانو لودي پاچهانو پر احوال ليکلی دی، دغه کورنۍ د پښتنو مشهور پاچهان دي چي د الپتگين او سيکتگين له وخته (۳۵۱ - ۳۶۰ هـ) يې پر ملتان پاچهي کوله، لومړی پاچا يې شېخ حميد لودي و چي تر ده وروسته د ده زوی پاچهي کړله، د سلطان محمود په عصر کي له (۳۹۰ تر ۴۰۱ هـ) چي ملتان يې نيو، د نصر زوی ابو الفتح له دغي کورنۍ څخه پاچا و، پته خزانه په لوړو حوالو بل سړی هم له دغي کورنۍ څخه رانيسي چي شېخ رضي نومېده او د شېخ حميد وراره و، د شېخ حميد د زوی نوم متاخرو مؤرخينو (نصير) کښلی ددی مگر د گرديزي زين الاخبار نصر بېله (ي) راوړی دی، په پته خزانه کي هم دغه نوم د کليد کامراني او اخبار اللودي په حواله نصر کښل سوی دی، له دې څخه معلوميږي چي اخبار اللودي هم لکه گرديزي موشق کتاب و محمد قاسم فرشته لومړی مؤرخ دی چي د شېخ حميد لودي کورنۍ پښتانه بولي او د دوی جگړې له سلطان محمود سره

(۱) پته خزانه قلمي ص ۳۰.

دوست محمد کاکړ د (غرغښت نامې) لیکونکي

دوست محمد د بابر خان زوی او د پښتو شاعر او مؤرخ دی چې په (۹۱۲ هـ) هرات کې و او په (۹۲۹ هـ) یې غرغښت نامه نظم کړه او د دغه نامور پښتون د ژوندانه احوال او حکایات یې پکښې وکښل، محمد هوتک دغه کتاب لیدلی و او لیکي چې دا یو درسي کتاب و کوچنیو به لوست.^(۱)

دوست محمد لیکلي دي چې زما پلار بابر خان (تذکره غرغښت) نظم کړې وه چې پلار مې مړ کېده زه نه وم، وروسته چې راغلم دغه کتاب ضایع سوی او له منځه تللی و مگر زما یې اکثر مضامین په یاد وو، روایات مې ټول ویلي وو هغه روایات و قصص ما بیرته ټول نظم کړل او نوم مې (غرغښت نامه) کښېښو. غرغښت نامه د محمد هوتک په لاس کې وه، په پټه خزانه کې یې یو حکایت ځنې رانقل کړی دی، او هم یې د زرغون خان نورزي احوال له غرغښت نامې څخه کښلي او د دغه مرحوم شاعر یو مثنوي ساقي نامه یې هم له غرغښت نامې اقتباس کړې ده.^(۲) داسې ښکاري چې دوست محمد کاکړ سیاح او گرزند سړی و، ځکه په (۹۱۲ هـ) چې هرات له تی په کجران کې یې د زرغون خان دېوان له ملا ایوب تیسنی څخه موندلی او د دغه شاعر احوال او اشعار یې ځنې رانقل کړي وو.^(۳) د پټې خزانې له مقتسباتو څخه دا استنباط کولای سو چې غرغښت نامه یو ادبي موثق تاریخ وو چې د غرغښت له احواله ماسوا د نورو شاعرانو او رجالو احوال او اشعار هم پکښې وو، افسوس چې دغه کتاب هم لکه نور گرانبه پښتو ادبي او تاریخي آثار له منځه ورک دي او فقط پټه خزانه یې د ځینې مرغلرو سراغ راکوي.

^(۱) زرغون خان د غرغښت نامې په قول په (۸۹۱ هـ) په هرات کې وو او په (۹۲۱ هـ) د کندهار په دیراوت کې وفات سو. (پټه خزانه)
^(۲) پټه خزانه.
^(۳) پټه خزانه.

لیکي^(۱). وروستني مؤرخین لکه شهرمحمد^(۲) او حیات خان^(۳) او انگرېز ملیسون^(۴) هم د فرشته له قوله سره سم دغه کورنۍ پښتانه گڼي، پخواني مؤرخین د دوی له قومیته څه نه وایي، مثلاً گردېزی^(۵) او بن اثیر^(۶) او ابن خلدون^(۷) ټوله د سلطان محمود او د دوی جگړې او د دغې کورنۍ د الحاد کیسې ذکر کوي خو داسې نه وایي چې دوی څوک وو پښتانه وو که یه؟ د اوسنۍ زمانې محقق لیکوال علامه سید سلېمان ندوي هندي لیکي چې: د دې کورنۍ په پښتنواله کې شک دی، ځکه چې محمد قاسم فرشته دوی بې له کمه سنده پښتانه گڼلي دي، خو دوی اصلاً عرب او د جلم بن شیبان عربي نژاد حکمدار له نسله دي چې تر (۳۴۰ هـ) وروسته د ملتان لومړي قرمطي پاچا دی^(۸)، د پټې خزانې تر انکشاف دمخه یقیناً د دې کورنۍ په افغانیت کې اختلاف وو، ځکه چې فرشته هم خپل سند نه دی ښوولی، او لکه علامه سید سلېمان ندوي چې لیکي د دوی نومونه هم ... عربي دي، مگر دغه تاریخي اشتباه د پټې خزانې له لیدلو څخه هیسته کیږي، ځکه دا کتاب د اخبار اللودي په حواله د دغې کورنۍ د دوو تنو نصر او رضي پښتو اشعار رانقل کوي او دا ثابتوي چې دوی پښتانه او ژبه یې هم پښتو وه او اخبار اللودي د دې مشهورې کورنۍ تاریخ و چې متاسفانه اوس ورک دی، او که پټه خزانه نه وای پیدا سوې دغه تاریخي حقایق به هم مکتوم پاته وو او د ملتان لودي کورنۍ به عربي کېدله.

^(۱) فرشته ص ۱۷ - ۲۷.

^(۲) خورشید جهان ص ۶۷.

^(۳) حیات افغاني ص ۴۵.

^(۴) تاریخ افغانستان ص ۴۴.

^(۵) زین الاخبار ص ۵۵.

^(۶) الکامل ج ص ۱۳۲.

^(۷) ابن خلدون ج ۴ ص ۳۶۶.

^(۸) تعلقات هند و عرب ص ۳۲۸.

﴿ ۸ ﴾

شېخ بستان برېڅ د (بستان الاولياء) ليکونکي

د دې مؤرخ او شاعر احوال محمد هوتک هسي کښلي دي: شېخ محمد بستان په قوم برېڅ په بنوراوک کي يې کور وو، د ده پلار محمد اکرم د خدای ولي و او د بنوراوکه راغی د هلمند پر غاړه په يوه کوډله کي اوسېد، شېخ بستان په ځواني ولاړ هندوستان ته او هلته به ښار په ښار گرځېد، هغه وخت چي وطن ته راغی په (۹۹۸ هـ) يې د اولياء الله په بيان د بستان الاولياء کتاب وکښ او زما پلار (داود خان) دغه کتاب په بنوراوک کي د حسن خان برېڅ په کور کي ليدلی و، چي په دې کي شېخ بستان د ډيرو پښتنو اولياوو حالونه او کرامتونه کښلي او ډېر ډېر اشعار يې هم را نقل کړي و له نورو شاعرانو او خپلو شعرو څخه ...^(۱) د محمد هوتک له دغه بيانه تاسي په ښه ډول معلومولای سئ چي بستان الاولياء فقط د روحانيونو تاريخ نه و، بلکي د پښتنو د رجالو اشعار او احوال هم له بستان الاولياء څخه را نقل کوي^(۲) او دا خبره ښه زبادوي چي دغه کتاب د پښتو ادبي تاريخ هم و.

نعمت الله هروي چي د شېخ بستان معاصر دی، د ده شرح حال په مخزن کي ليکي چي ځيني جملې يې دا دي:

"آن احسن عباد الله شيخ بستان بريڅ در ابتداي جوانی از روه به هندوستان آمد، در قصبة سمانه سکونت اختيار کرد، و خود را در لباس تجارت مخفی میداشت. وبانددک دست مایه بیع و شکرا میکرد ... و چشمان شریفش هر گز از اشک خشک نبود ... و اکثر اوقات اشعار پښتورا بصورت حزين دردناک که سنگ را بگریه آرد میخواند ... کمترین محرر این تاریخ در سفر در پاکه کرده بود، در خدمت ایشان رفیق بود شب و روز

(۱) پته خزانه ص ۲۸.

(۲) پته خزانه ص ۲۶.

اکثر خوارق بنظر در آمد ... چون معاودت نمود به احمد آباد گجرات رسیدند روزی بمن فرمودند که وقت من به آخر رسیده و بیماری اسهال عارض شد به تجهیز و تکفين خواهی پرداخت ... بعد بتاریخ (۱) شهر ربیع الثانی روز جمعه (۱۰۰۲ هـ) بعد از نماز ظهر به محبوب اصلی واصل شد ...^(۱)

د نعمت الله دغه بیان چي د ده مشاهدات دي د شېخ بستان عرفاني او ادبي مقام راښيي، نور احوال او اشعار يې هم خوشبختانه پتي خزاني راستلي دي.

﴿ ۹ ﴾

علي محمد کندهاري د (حالنماي) ليکوال

دا سړی د ابوبکر کندهاري زوی او غالباً په قوم شينوار او د پير روښان د کورنۍ مخلص او خادم و، په خپله بايزيد روښان (۹۳۱ - ۹۸۰ ق حدود) خپل حال په پارسي ژبه په حالنامه کي تر (۹۸۰ ق) دمخه کښلی و، خو د (۱۰۵۰ ق) په شاوخوا کي علي محمد چي ځان د روښان د کورنۍ خدمتگار او مرید بولي، حالنامه يې نوې تحریر او بشپړه کړه او د روښان د کورنۍ د نورو رجالو احوال يې ور زیات کي. د هند د علي گډ په کتابخانه کي د حالنامې يوه خطي نسخه سته چي (۵۲۶) مخه ده او دا کتاب موږ ته د روښاني نهضت ارزښتمن معلومات را کوي.

﴿ ۱۰ ﴾

اخوند دروېزه د (مخزن الاسلام او تذکرې) ليکونکي

مشهور عالم دی چي د زرم هجري کال په شاوخوا کي ژوندی و، د جيون بن جنتي له نسله او پلار يې گدانی د سعدي زوی نومېدی، دوی په خپله په کندز کي اوسېدل خو دروېزه شرقي غرو ته راغی د ملک دولت

(۱) قلمي مخزن افغاني ص ۲۵۰.

کامران خان سدوزی د پښتنو له خورا نوموړو خلکو څخه دی او د دوی کورنۍ په کلو کلو پر کندهار حکمراني او پاچهۍ کړېده، د کامران خان پلار هغه معروف سډو خان دی چې د سدوزو د پاچهانو تېر ټول د ده اولاد دی، د سډو پلار عمر خان و، د عمر پلار معروف بن بهلول بن کاهي بن بامي دی چې دغه خلک په کندهار کې ډېر مشهور وو د سډو پلار عمر د صفویانو په عصر کې د کندهار مرزبان او واکمن و، په خپله سډو خان د (۹۶۵ هـ) په ذیحجه کې زوکړی او (۷۵) کاله ژوندی او د کندهار واکمن و سډو پنځه زامن درلودل: خواجه خضر خان، مودود خان، زعفران خان، کامران خان، بهادر خان^(۱) لکه له پټې خزانې څخه چې ښکاره سوه، کامران خان عالم او مؤرخ او لیکوال واکمن و، د سډو خان تر مرگ وروسته د ده مشر زوی خضر خان پر کندهار واکمن سو، او تر ده وروسته یې زوی چې خداداد سلطان نومېدی د اورنگزېب له درباره هم د کندهار په حکمډاري پېژندل سوی و، د خضر خان بل زوی شهر خان نومېدی چې لوی احمد شاه بابا رحمته الله علیه د ده له پښته دی.

کامران خان د شاه جهان مغولي پاچا معاصر و (۱۰۳۷ - ۱۰۷۶ هـ) او د هغه پاچا سره یې دوستانه روابط درلودل، په (۱۰۴۷ هـ) دی د شاه جهان له خوا رسماً د کندهار په حکمډاري پېژندل سوی و او په (۱۰۵۰ هـ) د ربیع الاول په درېیمه کامران خان او د ده ورور مودود (مغودود) خان ډهلي ته تللی و^(۲).

د کامران خان د مرگ تاریخ نه دی راته معلوم، خو د ده ورور مودود خان د (۱۰۵۳ هـ) په شوال له هغه میر یحیی سره جنگ وکړ چې د شاه جهان له خوا د کابل حاکم و او په دغه جنگ کې ومړ^(۳). د کامران خان کلید کامراني کتاب ما نه دی لیدلی او نه یې په کومه کتابخانه کې درک لرم. خو د محمد هوتک دغه کتاب په لاس کې و او لکه دمخه چې هم وویل سوه د

ملي زي خور يې وکړه او د پېښور په شاوخوا کې میشته سو^(۱) اخوند دروېزه او کورنۍ یې په پښتو کې ډېر شهرت لري ده خپل کتاب مخزن الاسلام او په پارسو کتاب (تذکره الابرار والاشرار) کې د خپل عصر احوال ولیکه، وروستنی کتاب په (۱۰۲۱ هـ) تمام سوی دی (ارشاد الطالبین) هم په فقه کې د ده دی، اخوند دروېزه که څه هم ملا دی مؤرخ نه دی، خو د ده دوه کتابونه مخزن او تذکره داسې ډېر مضامین لري چې د پښتنو په تاریخ او ادب او د رجالو په احوال او تاریخ کې استفاده ځنې کیږي، نو ځکه دی د مؤرخینو په ټولۍ کې هم گڼلای سو.

اخواند دروېزه (۹۴۰ - ۱۰۲۸ هـ) ق. په پېښور کې مړ او هم هورې ښخ دی^(۲) د ده کورنۍ د پښتنو له مشهورو ادبي او علمي او روحاني کورنیو څخه ده، چې د پښتو د ادب په تاریخ کې د دوی مقام ښکاره دی. مخزن الاسلام لومړی پلا د اخوند دروېزه ننگرهارې زوی اخوند کریمداد (۱۰۷۳ هـ) ق. مې په (۱۰۲۴ هـ) ق. کال راټول کړی دی، د مخزن نوی چاپ پېښور (۱۹۶۹ م) او د تذکره الابرار چاپ (۱۳۰۹ ق)

﴿ ۱۱ ﴾

کامران خان سدوزی د (کلید کامراني) مؤلف

دا مشر هم د پټې خزانې په ذریعه د یوه مؤلف او مؤرخ په ډول پېژنو محمد هوتک د شېخ رضي لودي په احوال کې هسي لیکي چې: "کامران بن سډو خان په ښهر صفا کې په (۱۰۳۸ هـ) یو کتاب وکښ چې کلید کامراني یې نوم و په دې کتاب کامران له کتابه د شېخ احمد بن سعید اللودي چې په (۶۸۶ هـ) یې کښلی او نوم یې اعلام الودعي فی اخبار اللودي دی هسي نقل کا ...^(۳)

^(۱) تذکره الابرار والاشرار ص ۳۱ - ۱۰۵ - ۱۰۷.

^(۲) تذکره علمای هند ص ۵۹.

^(۳) پټه خزانه ص ۳۰.

^(۱) حیات افغانی ص ۱۱۸، خورشید جهان ص ۱۸۱، تذکره الملوك.

^(۲) پادشاه نامه ج ۲ ص ۳۲ - ۳۶ - ۱۱۵.

^(۳) پادشاه نامه ج ۲ ص ۳۴۸.

﴿ ۱۳ ﴾

محمد رسول هوتک د (بیاض) لیکونکی

دا سړی د پټې خزانې په تصریح د کندهار د کلات هوتک و چې د یو بیاض د محمد هوتک څخه وو او په پټه خزانه کې یې هم درې ځایه ځینې مهم مطالب له دغه بیاضه رانقل کړي دي او د محمد رسول لیکونه د پټې خزانې له مهمو ماخذو څخه دي د سلطان بهلول او خلیل خان نیازی اشعار محمد هوتک له دغه بیاضه را اخیستي او هم یې د رحمان بابا رحمان بابا سوانح او مهم حالونه او هم یې د خوشحال خان خوشحال خان اشعار او احوال له محمد رسول څخه اقتباس کړي دي.

د پټې خزانې له مقتبساتو ښکارېږي چې محمدرسلول یو ډېر مدقق لیکوال و او په خپل بیاض کې یې ډېر مهم حوادث او احوال او اشعار لیکلي وو، ځکه چې د رحمان بابا رحمان بابا سوانح په دغه ډول هیچا ته نه وه معلوم، خو د پټې خزانې په ذریعه د محمد رسول له بیاضه ډېر غنیمت مواد لاس ته راغلل.

﴿ ۱۴ ﴾

نعمت الله هروی د (مخزن افغاني) لیکوال

نعمت الله د خواجه حبیب الله زوی او د هرات له پښتنو څخه و، چې د پټې خزانې په قول اصلاً نورزی دی. دا سړی د (۱۰۰۰ هـ) په حدودو کې ژوندی و او د جهانگیر د مشهور وزیر خان جهان لودي له نوکرانو څخه و په (۱۰۱۸ هـ) چې خان جهان لودي د کن ته مقرر سو، نعمت الله هم ورسره و، او هیبت خان کاکړ هم د ده ملگری او د خان جهان له سرو څخه و. نعمت الله د پښتنو احوال او تاریخ د خان جهان په امر او د هیبت خان کاکړ په ملگری د ذیحجې په شلمه (۱۰۲۰ هـ) شروع کړ او خپل کتاب یې (تاریخ جهاني یا

ملتان د لودي کورنۍ تاریخ او هم د دوی پښتو اشعار یې له دغه کتابه رانقل کړي دي، چې د پښتو ژبې خورا پخواني ادبي آثار گڼل کېږي. داسې ښکاري چې کلید کامراني هم د پښتنو سیاسي او د پښتو ژبې ادبي تاریخ و او کامران خان په تاریخ پوه او عالم پښتون حکمدار و چې په خپل کتاب کې یې له اخبار اللودي څخه هم مطالب نقل کړي وه.

﴿ ۱۲ ﴾

الله یار د (تحفه صالح) لیکوال

تحفه صالح هم د محمد هوتک له ماخذو څخه ده او دغه کتاب ملا الله یار الکوزي د خپل استاد او مرشد شېخ محمد صالح الکوزي په نامه کښلی او په هغه کې یې د خپل او نورو پښتنو مشاهیرو احوال او اشعار راوړي وو. شېخ محمد صالح د خپل عصر عالم او زاهد سړی و چې د کندهار په جلدک کې یې عمر په تدریس او ارشاد تېراوه او دوی د شاه بهگ خان د کندهار د صوبدار معاصرین دي. ^(۱) د تاریخ له مطالعې دا راته ښکارېږي چې شاه بهگ خان کابلی په (۱۰۰۳ هـ) د جلال الدین اکبر له خوا د کندهار حکمران او تر (۱۰۱۴ هـ) پوري هم هورې و ^(۲) نو د الله یار د ژوندانه اوقات هم د (۱۰۰۰ هـ) حدود تخمین کولای سو. محمد هوتک په خپل کتاب کې له تحفه صالح څخه یو د شېخ محمد صالح احوال او اشعار اقتباس کوي او بل ځای د علي سرور لودي احوال او اشعار هم ځنې را اخلي ^(۳) له دغه اقتباسه ښکاري چې تحفه صالح د پښتنو د رجالو او ادیبانو پر احوال او اشعارو مشتمل و او الله یار د پښتو ژبې یو موځ او تذکره لیکونکی مؤلف دی.

^(۱) پټه خزانه ص ۴۸.

^(۲) اکبر نامه، ترک جهانگیری، اقبال نامه، منتخب الباب.

^(۳) پټه خزانه ص ۴۸ - ۵۰.

يې مېړانه ښکاره کړه او په هند کې يې ډېر جاگیر وموند. وروسته ملک ملهې د سوريانو په وخت د پنځوسو زرو منصب درلود او د کور د ولايت حکمران و او ملک لقمان هم د سلطان سکندر لودي په اوقاتو کې لوړ مناصب درلودل. او دغه پښتانه په سامانه کې ميشته وو. د لقمان زوی ملک بستان او د بستان زوی ملک ښادي خان و، چې د هيبت خان نيکه او د سليم خان پلار دی. ^(۱) دغه کورنۍ له ابتداء څخه تر آخره د پښتنو په پاچهۍ کې معتبره او مقتدره وه او دغه رجال ټول په جنگ او اداره کې مشهور دي.

﴿ ۱۶ ﴾

شېخ عباس سرواني د (تاريخ شېرشاهي) ليکوال

تاريخ شېرشاهي د شېرشاه سوري او د ده د کورنۍ په احوال کې شېخ عباس خان سرواني ليکلی دی، سرواني د پښتنو يو قوم دی. دا پښتون مؤرخ د سوري پاچهانو د کورنۍ احوال له ابتداء څخه د اسلام شاه تر مرگه مفصلاً ليکي. تاريخ شېرشاهي د نعمت الله په ماخذو کې هم دی چې د مخزن افغاني په مقدمه کې يې يادوي.

د دې کتاب قلمي نسخه له ما څخه سته خو د ابراهيم بېټني تکملي هم لري، د تاريخ شېرشاهي متن دوې برخې دي: لومړۍ برخه په خپله شېرشاه او دوهمه برخه د ده د زوی اسلام شاه مفصل احوال دي. ژبه يې پارسو ده او موثق تاريخ دی چې عباس سرواني غالباً خپل مشاهدات کښلي او د دغو دوو تنو پښتنو پاچهانو حال او د سلطنت حوادث يې مفصل ليکلي دي. ^(۲) شېخ عباس فاضل او عالم او سترگه ور مؤرخ ښکاري او د ده کتاب هم د سوري کورنۍ د تاريخ لپاره ډېر غنيمت دی، موجوده نسخه په کندهار کې د نورو کتابو سره يو ځای په (۱۱۱۳ هـ) ليکلې سوې ده. د مؤلف احوال

^(۱) د مخزن افغاني قلمي خاتمه ص ۳۷۷.

^(۲) د تاريخ شېرشاه قلمي نسخه.

مخزن الافغاني) وباله. ^(۱) مخزن افغاني په پارسو ليکل سوی او د پښتنو د تاريخ خورا مهم کتاب دی او د پښتنو احوال او علمي او روحاني رجال ډېر بيانوي، د کتاب قلمي نسخې سته او پروفيسور ډورن Dorn په (۱۸۳۶ ع) د دغه کتاب انگليسي ترجمه له لندن خپره کړه.

لکه د شېخ بستان برېڅ په حال کې چې مو ولوستل نعمت الله د هغه مؤرخ معاصر دی او لکه چې پخپله يې کښلي دي کم وخت يې په درياب کې سفر کړی او په (۱۰۰۲ هـ) کال د گجرات په احمد آباد کې و. خلاصه: نعمت الله د پښتنو يو خورا لوی مؤرخ دی او د مخزن افغاني په ليکنه کې ډېر تاريخي کتب کتلي دي چې دلته به زه هر يو بېل بېل دروښم. دا کتاب په (۱۹۶۰ م) کال دوه ټوکه په ډهاکه کې چاپ سو.

﴿ ۱۵ ﴾

هيبت خان کاکړ د (مخزن افغاني) ليکمرستونکی

هيبت خان د سليم خان زوی له پښتنو فضلاوو څخه دی، چې د نعمت الله سره يو ځای د جهان خان لودي په دربار کې و او ده د مخزن افغاني په ليکلو کې هم مرسته هم تشويق کړی دی. نعمت الله د مخزن په مقدمه کې دی (محبت اطوار او فضيلت شعار) بولي او وايي چې مخزن مې د ده په سعی او کوشش ليکلی دی.

د مخزن افغاني د يوې قلمي نسخې په پای کې د هيبت خان يوه پارسو قصيده د خان جهان لودي په مدح کې درج ده او داسې ښکاري چې دی عالم او اديب سړی و په دغه نسخه کې ده د خپل خاندان احوال هم مفصل کښلي دي او دا زيادوي چې دی له پښتنو اميرزاده گانو څخه و او پلرونه يې په هند کې د لويو مرتبو خاوندان وو.

دی ليکي چې زما پنځم نيکه ملک فېروز د سلطان بهلول لودي په عصر کې له پښتونخوا څخه راغی او د سلطان محمود شرقي په جگړو کې

^(۱) د قلمي مخزن افغاني مقدمه د پښتو ټولنې د کتب خانې.

مجمع التواريخ نام نهاده و الحق که تواریخ باین خوبی بنظر در نیامده است ...^(۱) نعمت الله وایي چي : دغه تاریخ د پښتنو احوال لري او ما اقتباس ځني کړی دی اما اوس د دغه کتاب کمه قلمي نسخه نه ده معلومه، خود نعمت الله له قوله یې پېژنو او داسي معلومېږي چي "معدن اخبار احمدی" هم نومېد.

﴿ ۱۹ ﴾

ملا مست زمند د (سلوک الغزاة) لیکوال

ملا مست زمند د (۱۰۴۰ هـ) په حدودو کي په یوسفزو کي اوسېد، او روحاني او عالم سړی و، دی د اخوند چالاک نومي روحاني پیر و او په خپل عصر کې ډېر روحاني نفوذ وموند اخوند چالاک د اباسین په لتو کي د مغولو پر خلاف ډېر ملي حرکات وکړل او ملا مست هم په دغو جگړو کي لاس درلود.^(۲)

ملا مست د پښتو ژبي لیکوال دی او یو کتاب یې د (سلوک الغزاه) په نامه کښلی دی چي قلمي منحصر بفرد نسخه یې په پښتو ټولنه کي سته په دې کتاب کي ده د خپل عصر تاریخي احوال لیکلي او مشاهیر او د پښتو مشران یې ښوولي دي د ډیرو جگړو بیان یې کړی او د خپل عصر هغه احوال یې کښلي دي چي په نورو تاریخو کي نه سو موندلای.

ملا مست عالم، ادیب سړی دی په فقه، تفسیر، عقاید، اخلاق کي ښه معلومات لري او د پښتو ژبي له پخو لیکوالو څخه گڼل کېږي، که څه هم د ده کتاب یوازي تاریخ نه دی خو بیا هم ډېر تاریخي حوادث ځني څرگندېږي او دی د مورخینو له ډلي څخه نه سو ایستلای. د مست زمند قبر تر اوسه د ننگرهار د شینوارو په غرو کي مشهور دی او خلک یې پېژني. د ملا مست په کتاب کي د سلطان محمود گډون پښتانه قاید په خصوص کي

^(۱) احمد خان بن بیل خان کښو.

^(۲) د سلوک الغزاه قلمي نسخه. دغه نسخه اوس په ملي ارشیف کي خوندي ده.

یې اوس نه دی را معلوم او د کتاب د نورو نسخو درک هم نه لرم. شېخ اما الدین په تاریخ افغاني کي لیکي چي دغه کتاب هم زما ماخذ دی^(۱) د شېرشاهي تاریخ فارسي متن وروسته په هند کي چاپ سوی و او یوه پښتو ترجمه یې په (۱۳۵۴ ش) کال په کابل کي چاپ سوه له دې ترجمې څخه ښکاري چي عباس د شېخ علي سرواني زوی و، او د ده نیکه بایزید د شېرشاه په وخت کي د ده حضور ته له روهه هند ته راغلی و او دغه کتاب د اکبر پادشاه په امر عباس لیکلی دی.

﴿ ۱۷ ﴾

مولانا محمود د (تاریخ ابراهیم شاهي) لیکوال

محمود د ابراهیم کالواني زوی یو مؤرخ دی چي د (۹۰۰ هـ) په شاوخوا کي ژوندی و. ده د سلطان ابراهیم لودي په نامه (تاریخ ابراهیم شاهي) لیکلی او د هغه پښتون پاچا او د لودي کورنۍ احوال یې پکښي راوړي دي. دا کتاب هم د نعمت الله په ماخذو کي دی او د مخزن افغاني په لیکنه کي استفاده ځني کوي.^(۲) او شېخ امام الدین هم په تاریخ افغاني کي دغه کتاب خپل ماخذ بولي، د خواجه نظام الدین احمد د طبقات اکبري په ماخذو کي هم شامل دی.

﴿ ۱۸ ﴾

احمد خان د (مجمع التواريخ) لیکوال

دا تاریخ هم د مخزن له ماخذو څخه دی، او د نعمت الله په لاس کي و او داسي یې ستایي: "و معدن اخبار احمدی که فصاحت شعاز و بلاغت دثار احمد خان بن بهیگخان کښوله در سنه یکهزار و بیست تصنیف نمود و

^(۱) د تاریخ افغاني قلمي مقدمه.

^(۲) د مخزن مقدمه په یوه قلمي نسخه کي.

هم ښه معلومات لاس ته راځي او د اخوند چالاک جهادونه بيانوي. له (سلوک الغزاه) څخه د اوسني عصر پر ذوق او تاريخي تدقيق برابر لاندنۍ پيښي اخيستلای سو:

۱. د هغه عصر د پښتنو ځيني مشران او خوانين رانښيي.
۲. د هغه عصر د پښتنو اوضاع په مشرقي خوا او پېښور کي ښکاره کوي.
۳. اښه او اماکن او د کليو او مشهورو ځايو نومونه رانښکاره کوي.
۴. هغه حوادث او وقايع چي د مست په عصر کي تېر سوي دي لږ لږ او څه څه بيانوي.
۵. د هغه عصر عمومي د پښتنو روح او اخلاق او عواطف ځني ښکاره کيږي.

په اصل کي کتاب تر ديني احساس لاندې ليکل سوی دی، اکثري برخي يې هم ديني او اخلاقي او وعظي دي خو ځای ځای د قوم د تخضيض لپاره تبليغ کړی نو د غازيانو نومونه اخلي، وقايع هم ليکي، مشران او قايدین هم يادوي، د ځايو نومونه هم څرگندوي، د عصر عمومي اخلاقي رجحان هم ځني ښکارېږي. موجوده نسخه ډېره ناقصه او بې پايه او له منځه هم پرې پرې او ډېره پرېشانه ده، ډېر مطالب مبهم او ناڅرگنده پکښي پاتېږي او داسي ښکاري چي بله نسخه دې هم نه وي، د دې ټولو نواقصو سره هم ډېره غنيمت او قيمتي ده او بې له تاريخي بها ادبي پلو هم لري چي پر هغه بحث کول دلته نه ښايي.

﴿ ۲۰ ﴾

شېخ رزق الله مشتاقې دهلوي د

(واقعات مشتاقې) ليکوال

دا مؤرخ غالباً د دهلي اوسېدونکی او د وفات کال يې (۹۸۹ هـ ۱۵۸۱ م) دی نعمت الله هروي په مخزن کي دغه کتاب خپل ماخذ گڼي او په مقدمه کي داسي وايي چي: مشتاقې د هند د پښتنو پاچهانو احوال په خپل

تاريخ کي کښلي دي^(۱) مگر نعمت الله د دې کتاب نوم نه ښيي. تر نعمت الله هروي وروسته شېخ امام الدين متی زی هم د خپل کتاب تاريخ افغاني په مقدمه کي د مشتاقې تاريخ خپل ماخذ گڼي، مگر د کتاب د نامه تصريح نه کوي^(۲). خو دوني ښکارېږي چي دغه مؤرخ وروستنيو پښتنو تاريخ ليکونکو ته معلوم نه وو، خواجه نظام الدين احمد بخشي د محمد مقيم الهروي زوی چي خپل کتاب "طبقات اکبري" يې په (۱۰۰۱ هـ) کښلی دی په خپلو ماخذو کي "واقعات مشتاقې" هم يادوي^(۳) او له دغه تاريخه د مشتاقې د کتاب نوم پيدا کولای سو، د مؤرخينو له احوالو او اقوالو څخه داسي ښکارېږي چي مولانا مشتاقې ښه مؤرخ وو، ځکه ثقه مؤرخينو د ده کتاب په خپلو ماخذو کي راوړی او گڼلی دی، مخصوصاً نظام الدين احمد هروي چي د اکبر پاچا د دربار سړی او هم غټ ليکوال او مؤرخ دی. د واقعات مشتاقې يوه خطي نسخه په برتس موزيم کي سته نمبر ۱۹۲۹.

﴿ ۲۱ ﴾

ابراهيم بېټنی د (تاريخ شېرشاهي) بشپړوونکی

دمخه وويل سوه چي تاريخ شېرشاهي شېخ عباس سرواني کښلی دی. تر (۱۰۲۰ هـ) وروسته چي نعمت الله خپل مخزن وکښ ابراهيم چي په خټه بېټنی و راوړ سو او مخزن افغاني او تاريخ نظامي (هغه طبقات اکبري چي نظام الدين احمد هروی کښلی و) او نور کتب يې وکتل او غالباً يې ځيني حوادث په خپله هم وليدل نو يې د شېخ عباس سرواني تاريخ شېرشاهي تکميل کړ. لکه دمخه چي مي وويل: زما څخه د تاريخ شېرشاهي يوه قلمي نسخه سته، چي په (۱۱۱۳ هـ) په کندهار کي کښل سوې ده، دا نسخه د ابراهيم بېټني تکملي هم لري او دی په خپله د کتاب په پای کي هسي کارې:

(۱) د مخزن افغاني مقدمه.

(۲) د تاريخ افغاني مقدمه.

(۳) طبقات اکبري ج ۱۰ - ص ۴.

غلام حسين سليم د (رياض السلاطين) ليکوال

په دې نامه سليم د بنگال د پاچهانو يو تاريخ کښلی دی چي په هغه کي د ډيرو پښتنو پاچهانو ذکر او احوال هم راغلي دي. دغه مؤرخ هم لکه ابراهيم غوندي د پښتنو د ځينو نومورکو رجالو او پاچهانو نومونه او احوال رابښکاره کوي چي دوی په بنگال کي حکمراني کړي او د هند په تاريخ کي د نامه خاوندان او مشهور دي. غلام حسين د هند د زید پور و او سليم د ده تخلص دی، کتاب يې په پارسي د مستر جارج بادلي په نامه په (۱۲۰۰ هـ) کښلی دی. يوه مقدمه او څلور روضي لري د بنگال جغرافيا او د ښارو بيان مفصل د کتاب په سر کي ليکي، کتاب يې له هره پلوه مفيد او د پښتنو پاچهانو او نومورکو حکمدارانو د احوال لپاره ډېر غنيمت دی، او ځني داسي مباحث لري چي هغه په نورو تاريخو کي لږ موندل کيږي. دا کتاب په (۱۸۹۰ ع) د بنگال د ايشيايي جرگې له خوا د (عبدالحق عابد) په تصحيح چاپ سوی هم دی، مگر له دې جهته دلته ذکر سو چي زموږ د هيواد خلکو ته دغه معلوم نه و او نه په موږ کي شهرت لري.

شيخ ملي د (دفتر) ليکوال

دا سړی د پښتنو يو معروف قايد او ليکوال او مؤرخ دی چي شهرت يې په شيخ ملي سره کړی و. د مؤرخينو په قول د ده د پلار پيرکی وه، اخوند دروېزه او افضل خان خټک او نور مؤرخين او هم د خلکو عنعنه دا وايي چي د شيخ ملي نيکونه د کندهار په ارغسان کي اوسېدل او له هغه ځايه دوی د ننگرهار او پېښور لټو ته راغلي دي^(۱). هغه پښتانه تر اوسه هم وايي: چي

^(۱) تاريخ مرصع، تذکره الابرار، حیات.

مصنف اصل اين تاريخ شيرشاهي عباس خان سرواني است. چون بعضی مقدمه چنانچه احوال بازياها درو وقايع کرهنيان و مذاکره نوحانيان و بعضی معرکه ها داخل در اين تاريخ نبوده بنا بران نواقص می نمود. دراينولا احقر العباد ابراهيم بيتنی انرا از تاريخ نظامی که او نیز احوال شيرشاهي و اسلام شاه نوشته است و بعضی مقدمه از کتاب مخزن افغانی که آن نیز از تصنيف نعمت الله سامانی است انتخاب نموده داخل اين تاريخ کرده باتمام رسانيد ...^(۱)

په دې ډول ابراهيم پر تاريخ شيرشاهي تکمله او اضافات ليکلي دي او هغه کتاب يې بشپړ کړی دی. داسي ښکاري چي د شېرشاه او اسلام شاه احوال په خپله عباس کښلي وو ابراهيم پر هغه تاريخ دا لانديني وقايع اضافه کړه:

۱. د عدلي او بازبهدار د پاچهۍ احوال او د کرهانيانو او نوحانيو د تسلط وقايع.
۲. په مالوه کي د بازبهدار سلطنت چي دا پاچا هم د سور له قبيلې څخه دی او ابراهيم يې شرح حال مفصل کښلی دی د کرهانيو احوال په دې فصل کي د تاج خان او عماد خان او نورو پښتنو امراو احوال د جهانگير تر عصره راغلي دي. د ابراهيم دغه تکملې د پښتنو د گمنانو پاچهانو په احوال کي زموږ سره ډېر کومک کوي او ډېر هغه رجال راښيي چي په هغو کي وختو کي يې سلطنت کړی دی.

ځکه چي ابراهيم د خپل تاريخ په پای کي جهانگير ستايي او وايي چي په دغه عصر کي دی په هند کي ژوندی او اوسېدونکی و نو موږ دا ويلای سو چي ابراهيم د جهانگير معاصر دی او د ده د ژوندانه دوره هم تر (۱۰۰۰ هـ) وروسته شروع کيږي. د ابراهيم له ليکه ښکاري چي دی ښه ليکوال او پلټونکی مؤرخ دی، د تاريخ کتب يې ډېر کتلي او استفاده يې ځني کړي ده.

^(۱) د تاريخ شيرشاهي د قلمي تکملې خاتمه.

راورتي څخه وه او په پښتو ژبه يو د پښتنو تاريخ و، چي د يوسفزو د هجرت حال يې پکښي کښلي او د دوی د مخکو وېشونه يې هم پکښي کړي وه، اخوند دروېزه وايي چي تر دغه وخته د شېخ ملي وېش معتبر دی او تر اوسه څوک څه نه سي پکښي کولای^(۱) او يوسفزي تر اوسه هم ارثي جايداد ته د (شېخ دفتر) وايي.

خلاصه:

شېخ ملي د پښتو يو ليکوال مشر او يو تاريخي سړی و چي مدفن يې په اشغرف کي دی، او د مرگ تاريخ يې تر اوسه ماته نه دی معلوم خو د ژوندانه وخت يې د (۸۰۰ هـ) شاوخوا دی. (وگورئ: زما تاريخ ادبيات پښتو دوهم ټوک دکابل چاپ.)

﴿ ۲۴ ﴾

گجو خان رانيزی د پښتو د تاريخ ليکوال

مارگن سټيرن مستشرق ليکي چي راورتي د پښتو دکشوري په مقدمه کي کښلي دي چي له ده څخه د خان گجو راني زي يو پښتو تاريخ سته چي په هغه کې د پښتنو تاريخي حوادث او وقايع ليکلي دي.

د دې تاريخي کتاب د ليکنې وخت راورتي (۱۴۹۴ م - ۹۰۰ هـ) ښوولی دی^(۲) خو داسي ښکاري چي خان گجو خان د شېخ ملي تر عصر وروسته د پښتنو مشر و تر اوسه د دې کتاب په خصوص کي نور څه معلومات له ما څخه نسته خو دوني ويلای سو چي په سوات او اطرافو کي له يوسفزو څخه يو قوم تر اوسه رانيزي پراته دي. د حيات خان په قول تر اوسه له دغو يوسفزو څخه درې کورنۍ مشهورې دي چي يوه يې له دغو درو څخه ازي خېل دي چي ازي د علي زوی او علي بن راني بن اکو بن يوسف دی: د ازي خيلو دغه مشهوره کورنۍ (کاجوکور) بولي چي پخوا د دوی

موږ له غوري مرغې څخه راغلي يو "مرغه" خو هم لوی ځای و چي اوس يې يوه برخه په ارغسان او بله په کدني اړه لري گویا "مرغه" د کوپک دغره شاوخوا تر ږوبه رسېده.

دغه لښه مؤرخين د ميرزا الغ بېگ په عصر کي گڼي (۸۱۲ - ۸۵۳ هـ) مگر داسي ښکاري چي له قديمه د پښتنو دغه تگ راتگ شروع و، او ښايي چي دغه هم وروستنی لښه او يون وي. ځکه محمد هوتک کښلي دي چي: د کند او زمند اولادو دمخه په لښه پيل کړی و^(۱) زما مقصد دلته دا نه دی چي د شېخ ملي شرح مفصل وليکم خو دلته د يو مؤرخ په حيث د ده پېژندنه مقصد ده چي شېخ ملي د پښتنو احوال او د خپل عصر وقايع او د دوی د راتگ حوادث او د مخکو وېش په يوه کتاب کي وکښل چي د دغه کتاب نوم (د شېخ ملي دفتر) و، خوشحال خان دا کتاب داسي رانښي:

په سوات کي دي دوه څيزه که جلي دي که خفي

مخزن د دروېزه دی يا دفتر د شېخ ملي

معلومه ده چي د خوشحال خان تر عصره هم دغه کتاب په سوات کي شهرت درلود او د مخزن سره يې په شهرت کي سيالي کوله خو پټ (خفي) و. د ناروي مشهور مستشرق مارگن سټرن وايي چي: راورتي (مشهور انگليسي مستشرق) کښلي دي چي شېخ ملي خپل دفتر په (۱۴۱۷ ع - ۸۲۰ هـ) وکښ او دا کتاب ما موندلی دی د پښتو ژبي يو خورا قديم ليک دی^(۲) راورتي په پښتو کي يو مدقق سړی دی، دغه نقل هم له ده څخه بالواسطه رارسېدلی دی. محمد عبدالسلام هم د شېخ ملي د دفتر په خصوص کي شرحه ليکي او داسي ښکاري چي ده هم له راورتي څخه استفاده کړېده.^(۳)

په هر صورت د شېخ ملي د دفتر نسخه اوس ماته معلومه نه ده چي سته که نسته؟ خو دوني ويلای سو چي تقريباً سل کاله دمخه دغه نسخه له

^(۱) پټه خزانه ص ۲۱ قلمي.

^(۲) د هند د زړو آثارو مجله ۱۹۳۹ ع.

^(۳) نسب افغانه ص ۱۱۳.

^(۱) تذکره الابرار.

^(۲) د هند د زړو آثارو مجله ص ۵۶۶ ج ۱۱.

صورت خوشحال خان د پښتنو مؤرخ دی تاریخ افغان یا بیاض د ده تاریخي کتاب و.

﴿ ۲۶ ﴾

حافظ رحمت خان د (خلاصة الانساب) لیکوال

نواب حافظ رحمت خان د شاه عالم خان زوی د محمود خان لمسی د شهاب الدین کوتا بابا کړوسی دی چې اصلاً د کندهار د بنسټو اوک برهځان دي، شېخ شهاب الدین روحاني سړی و او د پېښور د یوسفزو مرشد و چې تر اوسه یې مزار د سرحدی صوبې په هزاره کې دی. تر ده وروسته یې کورنۍ مشهوره سوه او په بدایون او بریلي کې د پښتنو مشرتوب کاوه او د علیحضرت احمد شاه بابا رحمته په عصر کې د دې کورنۍ مشهور مشر حافظ رحمت خان و، دی عالم فاضل لیکوال او شاعر سړی و او په روښل کهنډ کې حکمراني درلوده. حافظ رحمت خان د مشهور نواب علي محمد خان افغان ملگری و او دواړه علمي او ادبي خلک وه چې علم یې ښه روزلی، مگر علي محمد په دغه وخت په (۱۱۶۲ هـ) وفات او هغه وخت چې اعلیحضرت احمدشاه بابا رحمته هند ته ولاړ نو حافظ رحمت خان هر وار له ده سره ښه ښه کومکونه وکړه او د احمدشاه بابا رحمته رشتین ملگری او مرستی و، د پاني پت په جگره کې هم دې نوموړي پښتون د خپل ملگری احمدشاه بابا رحمته سره ټینګه ملگری وکړه او په (۱۱۸۸ هـ) کال په یوه جنگ کې شهید او په بریلي کې ښخ سو. ^(۱)

حافظ رحمت خان عالم، ادیب، لیکوال، متدین او شاعر او مؤرخ سړی و ده یوه مفصله کتب خانه هم درلوده چې دکتور اسپرینګر مشهور مستشرق د هغو کتابو فهرست په (۱۸۵۴ ع) یو جلد نشر کړ او دی وایي چې دا کتابونه څلوېښت صندوقه او اکثر هم پښتو وه لویه برخه یې په

نفوذ او اقتدار خورا اړت و مگر اوس په پاسني سوات کې شپږ زره کوره په دوی اړه لري چې د (۱۲۸۰ هـ) په شاوخوا کې د دغې کورنۍ مشر صحبت خان نومېدی، بل ځای حیات خان وایي چې خان کجو د شېرشاه معاصر و ^(۱) چې دغه خبره هم صحیح ښکارېږي نو دغه مشهور کاجو یا کجو خان د پښتنو یو خورا نوميالی مشر و چې لکه شېخ ملي د علم څښتن هم و او د ده یو تاریخي کتاب راوړتې لیدلی او موندلی و چې اوس متأسفانه ورک دی او ښایي چې د برطانیا په موزیمو کې پیدا سي ځکه چې د راوړتې ټول کړي کتابونه تر ده وروسته نه دي ضایع سوي او اکثر د لندن په موزه خانو کې خوندي دي.

﴿ ۲۵ ﴾

خوشحال خان خټک د (بیاض) لیکوال

مرحوم خوشحال خان د پښتنو هغه نوموړی او علامه سردار او مشر شاعر دی چې ښایي داسې پښتون به نه وي چې دی نه پېژني. دا مرحوم د پښتو پلار او د پښتنو یګانه ملي ادیب او هم نوموړی لیکوال دی، مگر دا مشهور او معروف مشر تر اوسه د مؤرخ په ډول لږ پېژندل سوی دی.

خوشحال خان د پښتنو مؤرخ هم ګڼل کیږي، ده خپل تاریخي مطالب او د پښتنو د تاریخ مهم وقایع په خپل یوه کتاب کې کښلي وو، افضل خان خټک په تاریخ مرصع کې ډېر مقاصد له دغه کتابه رانقل کوي او وایي چې خان علیین مکان په خپل (بیاض) کې هسې کښلي دي. ^(۲)

راوړتې مستشرق هم هسې لیکي چې خوشحال (تاریخ افغان) لیکلی دی چې اوس ډېر نایاب دی ^(۳) نه پوهېږم چې راوړتې هم هغه بیاض چې افضل خان یې راښيي یادوي که یې مقصد یو بل مستقل کتاب دی. په هر

(۱) حیات افغاني ص ۱۷۴ - ۱۹۰.

(۲) تاریخ مرصع.

(۳) د پښتو ګرامر مقدمه.

(۱) د حیات حافظ رحمت خان په نامه یو مفصل کتاب سید الطاف علي بی ای لیکلی او په هند کې په ۱۹۳۳ ع چاپ سوی دی. دا کتاب ډېر مفصل او مستند دی دغه مطالب ځنې اقتباس سول.

پښتو اکاډیمي د ښاغلي روشن خان یوسفزي په همت په (۱۶۳) مخه کي د پښتو ترجمې سره چاپ کي.

﴿ ۲۷ ﴾

نواب مستجاب خان برېڅ د (گلستان رحمت) لیکوال

د پښتنو برېڅو پاچهانو علمي او نوموړي کورنۍ څخه د حافظ رحمت خان زوی دی چي د خپل پلار د شهادت پر وخت د (۱۳) کالو و په دوشنبې (۲) د شوال (۱۲۴۸ هـ) په بريلي کي وفات او په هغه باغ کي ښخ دی چي دده په نامه یادېږي.

مستجاب خان د خپل پلار په ډول ډېر عالم او متقي مشر و په عربي، پارسي او پښتو کي ماهر لیکوال او هم د خپل عصر ښه موزخ دی. د ده له تاریخي آثارو څخه (گلستان رحمت) دی چي د خپل پلار د ژوندانه احوال او د هند د پښتنو معاصر تاریخ دی. دا کتاب په پارسي ژبه په خورا صحت او روانه ژبه او ښه انشاء کښل سوی او مؤلف خپل مشاهدات او ډېر تاریخي وقایع په خورا دقت او تحقیق پکښي لیکلي دي، او قلمي نسخه یې د هند په کتب خانو کي سته.

مستجاب خان اووه زامن درلوده، یو لمسی یې محمد عبدالرزاق خان هم د ډیرو تالیفو خاوند دی او د شعر دېوان هم لري.^(۱)

﴿ ۲۸ ﴾

سعادت یار خان برېڅ د (گل رحمت) لیکوال

دی د حافظ محمد یار خان زوی او د حافظ رحمت خان لمسی او له هغې علمي کورنۍ څخه یو روڼ ستوری دی چي د (۱۲۴۹ هـ) په حدودو کي یې یو کتاب (گل رحمت) په پارسي وکښ، د ده شعري تخلص (صاحب) دی

^(۱) حیات حافظ رحمت خان ص ۳۴۹.

(۱۸۵۷ ع) د لکهنو په فساد کي برباد سوه.^(۱) حافظ رحمت خان د پښتو او پارسي د شعر دېوان هم درلود، ډار مستتر وايي چي ددغه دېوان وجود ماته د هند پښتنو په ټينگه ووايه او جان استريچي ليکي چي ماته له هنده ځني پارسي غزلي راوړسېدې چي هغه د حافظ رحمت خان وې، علاوه پر دغه ډار مستتر وايي چي ماته په رامپور کي يوه پښتانه د پښتو اشعارو يوه مجموعه راکړه چي د حافظ رحمت خان او نورو پښتنو سردارانو اشعار پکښې وه او دغه مجموعه اوس د برتشي موزيم په شرقي آثارو کي ساتلې ده، يو د حافظ رحمت خان شعر په دغه مجموعه کي د حاکمو طبقو غندنه وه^(۲) حافظ رحمت خان د پښتنو په تاريخ کي يو کتاب کښلی دی چي خلاصه الانساب نومېږي او د لندن په برتشي موزيم او په هند کې نسخې سته.^(۳) د دغه کتاب يوه نسخه په پښتو ټولنه کي هم سته او تر لمبر (۱۲۳۴) لاندي خوندي ده.

مؤلف د دې کتاب په ليکنه کي د اخوند دروېزه تذکره الابرار او مخزن افغاني خانجهماني، او تاريخ شېرشاهي او نورو کتابو ته حواله کوي. د اعليحضرت احمد شاه بابا رحمه الله درې سفره هند ته يادوي او په ښه نامه يې ستايي. کله کله د خوشحال خان په بيتو هم استناد کوي. کتاب له لومړي مخه تر (۷) حمد و نعت دی، وروسته د خپل نيکه شېخ کوتا بابا تگ هند ته بيانوي او د سړينو برېڅو انساب ښيي له (۳۴) مخه دوهم فصل او د بېټني د اولاد بيان شروع کيږي په (۳۶) مخ کي درېيم فصل او د غرغښت بيان دی نور کتاب تر (۵۶) مخه اخلاقي مضامين او د تسنن په ملتيا خبري اتري دي. دی وايي: چي دغه کتاب ما له دې جهته وليکي، چي د هند پښتانه خپل اصليت هېر نه کړي او د خپلو اجدادو په حال خبر وي.^(۴) د کتاب ژبه پارسي ده په عربي جملو او خبرو هم ډېر مشحون دی. راوړتي مستشرق د پښتو گرامر په مقدمه کي دغه کتاب نواب الله يار خان ته منسوبوي چي د حافظ الملک زوی دی مگر دا خبره د دې مستشرق غلطې ده او نه ښايي چي موږ په خطا ورو. د خلاص الانساب تاليف د ختم تاريخ رجب ۱۱۸۴ ق کال دی چي د حافظ رحمت خان تر شهادت ۱۱۸۸ ق څلور کاله دمخه تاليف سوی و چي په (۱۹۷۳ م) کال

^(۱) د روھيلو جنگ د جان استريچي.

^(۲) د جان استريچي د روھيلو جنگ.

^(۳) حیات حافظ ص ۲۹۸.

^(۴) له قلمي خلاصه الانساب لنډونه.

﴿ ۳۱ ﴾

نواب محبت خان د (رياض المحبة) ليکوال

نواب محبت خان د حافظ رحمت خان زوی و چې د خپل پلار د شهادت پر وخت (۲۴) کلن او ددې کورنۍ يو نوموړی پښتون سردار او امير دی. دی لکه خپل پلار د علم خاوند او په عربي او پارسي او اردو او پښتو کي شاعر او ليکوال و خو متأسفانه د ده اشعار د (۱۸۵۷ م) په اړ و دوړ کي تلف سوه په سنسکريت کي يې هم ډېر مهارت درلود. د ده ځني اردو او پارسي او عربي اشعار تر اوسه محفوظ دي. ده پارسي مثنوی د (اسرار محبت) په نامه کښلې او يوه د پارسي ژبي قاعده او صرف او نحو يې ليکلې چې (امدنامه) نومېږي محبت خان په ۱۳ د صفر (۱۲۲۴ هـ) په لکهنو کي وفات او د وزير باغ سره کشور کنج ته نژدې ښخ سو. د ده له پارسي اشعارو څخه دغه دي چې استاد يې ځني ښکاري ^(۱):

گر کشش من اثری داشتی یار بسویم گذری داشتی
آنکه جهان را به نگه زنده کرد کاش به ما هم نظری داشتی
زیستمی بی تو اگر مثل تو : مادر گیتی پسری داشتی
دانه مهر ار بدلتش سرزدی نخل امیدم ثمری داشتی
گر رخت از پرده برون آمد شام "محبت" سحری داشتی

دا بیت هم د ده دی :

زسرگذشت "محبت" از هر که پرسیدم
به عارض اشک پیاپی چکید و هیچ نگفت

محبت خان ډېر فنان او سليم الطبع سړی و په موسيقي کي يې هم ښه معلومات درلودل داسي ښکلی و چې خلک به ورته اريان وو، غلام حسن

(۱) حیات حافظ ص ۳۱۳.

او په خپل کتاب کي يې د بربخو د کورنۍ احوال او هغه حوادث کښلي دي چې د ده په عصر کي پښتنو ته ورپېښ سول. دی د خپل عمر په پای کي د بيت الله د زیارت لپاره ولاړ، پر لاري د هند په پروده کي وفات او هم هورې ښخ سو د دې علمي او ادبي کورنۍ مشهور رکن دی. ^(۱)

﴿ ۲۹ ﴾

نیاز احمد (هوش) د (تاریخ روھیل کهنه) ليکوال

د نیاز محمد زوی او د حافظ یار محمد خان لمسی او د حافظ رحمت خان کړوسی او له دغه علمي خاندانه څخه معروف مؤرخ او ليکوال دی چې (هوش) تخلص لري او د ډيرو موفقاتو خاوند دی، مثلاً کلیات هوش، ترانه هوش، حديقه نعت او نور ... په اردو ډېر اشعار لري او د روھیل کهنه تاریخ يې هم په اردو کښلی دی چې دغه کتاب هم د هند د پښتنو تاریخ گڼل کېږي د (۱۲۵۰ هـ) په حدودو کي ژوندی و عمر يې په سیاحت تېراوه او د هند په علمي او ادبي جرگو کي شریک و. ^(۲)

﴿ ۳۰ ﴾

محمد سلېمان خان "اسد" د (تاریخ افغانستان) ليکوال

محمد سلېمان خان بن محمد موسی خان بن نواب محبت خان بن حافظ رحمت خان متخلص په "اسد" هم د دغې علمي کورنۍ يو ستوری دی چې شاعر هم اديب هم ليکوال هم و. د پښتنو تاریخ يې په اردو کښلی دی چې مشهور په (نقش سلیماني) يا (تاریخ افغانستان) دی. ^(۳)

(۱) حیات حافظ ص ۳۲۱.

(۲) حیات حافظ ص ۳۲۶.

(۳) حیات حافظ ص ۳۱۹.

... د تذکره الملوک لیکوال

د تذکره الملوک په خصوص کې فقط مستر راورتي څه معلومات کښلي دي چې بل ځای څه نسته، دا کتاب لکه چې فقط یو منحصر بفرد نسخه وه او هغه د راورتي لاس ته ورغلې وه د پښتو گرامر په مقدمه کې لاندیني معلومات لیکي: (تذکره الملوک د سدوزو تاریخ دی اته ټوکه او ۶۴۰ مخه لري، دا کتاب ډېر کمیاب دی او زما په خیال به یې په افغانستان کې کمه بله نسخه هم نه وي د کتاب دوه ثلثه هغه وقایع دي چې د احمدشاه ابدالي تر مرگ وروسته واقع سوي دي، دا کتاب په پښتو کښل سوی دی او لیکونکی یې وایي چې دا کتاب فقط زه د سدوزو په تاریخ کې لیکم او له دغو کتابو مې استفاده کړې ده: تاریخ سلاطین سوریه، طبقات اکبري، اثین اکبري، مرآت الافاغنه، د صفوي شاهانو تاریخ، شاهجهان نامه، تاریخ عالمگیری، تاریخ فرخ سیری، تاریخ محمدشاهي، نادر نامه، تاریخ احمدشاهي، رساله اکبر خدکه. دا کتاب یوه مقدمه او دوه اصله او یوه خاتمه لري او د مضامینو فهرست یې دا دی:

مقدمه: د سدوزو د پلرو او نیکونو بیان.

لومړی اصل: د هغو قبیلو بیان چې په افغانستان کې اوسي.

دا اصل دوې فرعي لري: لومړی د هغو کورنیو بیان دی چې پر نورو یې حکومت کړی دی. دوهمه فرعه: د هغو قبیلو بیان دی چې په خپلو مېنو کې پرتې دي.

دوهم اصل: د هغو سدوزو بیان چې خپله مېنه یې پر پښتې او په ملتان کې میشته سوي دي. دا هم پنځه فرعي لري:

لومړۍ فرعه: خان مودود خېل.

دوهمه فرعه: د بهادر خېلو تاریخ.

درېیمه فرعه: د کامران خېلو احوال.

څلورمه فرعه: د زعفران خېلو احوال.

مؤرخ چې د ده معاصر دی داسي لیکلي دي: "ما په خپله د حافظ رحمت خان کورنۍ په لکهڼو کې ولیدله، محبت خان په صورت او سیرت د سردارۍ وړ دی، خو افسوس چې سفله پروري زمانې دوی اوس په بلا کښي ایستلی دی."^(۱)

خلاصه: محبت خان د دې کورنۍ نوموړی سردار و چې د مغولي وروستني پاچا جهاندارشاه له خوا یې د (نواب ظفر الدوله باز جنگ) لقب درلود. نواب محبت خان یو خورا مهم کتاب په پښتو کښلی دی چې نوم یې د (ریاض المحبه) دی، دا کتاب راورتي لیدلی او داسي یې په موږ پېژني چې: "د سرجارج بارلو په خواښت په (۶ - ۱۸۰۵ ع - ۱۲۲۰ هـ) کښلی سوی او (۷۰۰) پاڼې دی چې کوچنۍ صفحې لري د پښتو مهم لغت دي او د افعالو گردانونه لري."^(۲) د راورتي له دغه بیان ښکاري چې ریاض المحبت د پښتو یو لغوي او گرامري کتاب دی مگر یو ځای په خپله راورتي^(۳) ځني مهم تاریخي مطالب له دغه کتابه رانقل کوي، او داسي معلومیږي چې په دغه کتاب کې محبت خان د پښتنو تاریخ هم کښلی و، دغه برخه چې راورتي د دغه کتاب له پښتو مضمونه په انگریزي ترجمه کړې ده، د پښتنو احوال دي د سلطان محمود او غزنویانو په دوره کې او د دې خبرې علل یې بیان کړي دي چې په هند کې ولي پښتانه (روهيله) بولي. د حیات حافظ رحمت خان لیکوال چې د دې زمانې پوه سړی دی او په خپل کتاب کې یې د دغه خاندان ټول احوال مفصل کښلي دي فقط دوني وایي: "چې محبت خان یو خورا مفصل قاموس هم کښلی و"^(۴) مگر نوم یې ښایي چې نه و ور معلوم.^(۵)

(۱) سیر المتاء خیرین.

(۲) د پښتو گرامر مقدمه.

(۳) د پښتو گرامر مقدمه ص ۱۸ - ۱۹.

(۴) حیات حافظ ص ۳۱۳.

(۵) له دې کورنۍ څخه یو بل نوموړی د پښتو مؤلف نواب الله یار خان د حافظ رحمت خان زوی دی چې د عمر پر ۸۱ کال د ۱۲۴۸ هـ د شعبان پر ۹ وفات سوی او یو د پښتو لغت یې کښلی دی چې عجایب اللغات نومېږي، راورتي دا کتاب درلود او وایي چې په (۱۸۰۸ ع - ۱۲۲۲ هـ) په ۷۴۰ مخه کې کښل سوی او هر مخ یې ۱۷ لیکي دي. دا کتاب ما نه دی لیدلی چې تاریخي مباحث لري او که یوازې لغت دی. نو ځکه مې الله یار خان د مؤرخینو په ټولۍ کې نه وشمېره.

سوريانو سره بيانوي، چې دغه تاريخي څېړنې يې ډيري ښې او د استفادې وړ دي.

خلاصه: د تذکره الملوک د مؤلف نوم متاسفانه نه دی رامنځته کړل شوی او نه یې اوس کتاب موندل کېږي هغه نسخه چې د راورتي څخه وه نه ده راښکاره چې څه سوه خو تذکره الملوک په پښتو ژبه د پښتنو د تاريخ يو مهم او گرانبها کتاب و. سلطان محمد قاسم کندهاري هم ليکي چې ده په کندهار کې د سردار محمد علم خان بن سردار رحمت الله خان څخه يو کتاب وموند چې د سدوزو په پاچهۍ کې کښل شوی او د دغه عصر حوادث مفصل پکښې راغلي دي.^(۱) د دې کتاب نوم سلطان محمد نه ليکي خو د خپل کتاب په مقدمه کې يې (مجموعه ابدالي) بولي، ځکه چې له دغه کتابه د سلطان محمد اقتباس د راورتي له ترجمې سره نژدېوالی لري نو ويلای سو چې دغه کتاب هم هغه تذکره الملوک و. (د هوتکو د وختو تذکره الملوک بل کتاب دی دغه دواړه مه سره گډوئ).

﴿ ۳۳ ﴾

خان جهان لودي د (مرآت الافغانه) ليکوال

راورتي دا کتاب د مرآة الافغانیه په نامه د تذکره الملوک په ماخذو کې ذکر کوي او د مؤلف نوم يې نه ښيي^(۱) له نورو کتابو څخه معلومېږي چې د کتاب صحيح نوم مرآة الافغانه دی او مؤلف يې خان جهان لودی و^(۲) د هند له مشهورو پښتنو څخه موږ دوه تنه په دې نامه پېژنو: لومړی خو هغه خان جهان لودی دی چې ذکر يې د مخزن افغاني په تفصيل کې وسو، بل خان جهان لودی هم د سلطان سکندر لودي (۸۹۴ - ۹۲۳ هـ) له مشهورو امراوو څخه دی چې په دغه وخت کې د لوی وزير حيثيت لري او د راپزي

(۱) تاريخ سلطاني ص ۵۲.

(۲) د پښتو گرامر مقدمه ص ۸.

(۳) تاريخ سلطاني ص ۵۲-۵۷، خورشيد جهان ص ۸۷-۸۹.

پنځمه فرعه: د خواجه خضر خېلو بيان چې دوی سلطان خدکه خېل بلل کېږي.

خاتمه: د خواجه خضر خېلو او د احمدشاه دراني احوال او د ده فتوحات په هند او پنجاب کې^(۱) راورتي چې تذکره الملوک ليدلې وه له هغه کتابه څخه يې دغه لوړ معلومات کښلي او هم يې د دغه کتاب مقدمه په انگرېزي ترجمه کړې ده، داسې معلومېږي چې د دې کتاب د مؤلف نوم په خپله راورتي ته هم نه و معلوم ځکه چې د کتاب ذکر مفصل کوي اما د مؤلف نوم کورنۍ نه اخلي.

د تذکره الملوک ماخذونه چې مؤلف ذکر کړي دي او هم هغه انگرېزي ترجمه چې د کتاب له مقدمې څخه د راورتي په مشکوره سعی پاته ده موږ ته د مؤلف په خصوص کې داسې فکر راکوي:

د تذکره الملوک مؤلف پوه او عالم او مؤرخ او د پښتو ژبې يو نشر ليکونکی اديب و، ښه مؤرخ و ځکه چې د خپل کتاب ماخذونه يې ثقه ښوولي دي، او د مقدمې مطالب هم غوره او مستند ښکاري (د هغه وخت له تاريخي معلوماتو سره سم) د تذکره الملوک د مؤلف د ژوندانه عصر هم د تيمورشاه زمانه يعنې (۱۲۰۰ هـ) ټاکلای سو، ځکه چې راورتي وايي چې د کتاب يوه برخه هغه وقايع دي چې احمدشاه بابا رحمه الله تر مړينې وروسته پېښ سوي دي.

د کتاب مقدمه چې راورتي په انگرېزي ترجمه کړې ده عمده مطالب يې دغه دي:

د پښتنو د اصليت په باب کې هغه قصې او روايات چې کلاسيکي مؤرخينو ذکر کول (او اوس مدار د اعتبار نه دي) د پښتنو د نوموړو او مشاهيرو ذکر دغه بحثونه تدقيقی رنگ لري. او د استفادې وړ دي د پښتنو احوال د کسې په غره کې بيانوي او بيا د ملک ابدال احوال ليکي خو د ملک سدو عصر ته رارسېږي، دلته د سدوزو په خصوص کې خورا ښه او غښت مواد ليکي، د دې کورنۍ اقتدار او روابط د هند له لوديانو او

(۱) د پښتو گرامر مقدمه ۹-۱۰-۱۱ وغیره.

۱. تاريخ احمد يعني محاربات سلاطين درانيه باسكهان وبهاؤ و جهنکو طبع لکهنو ۱۲۶۵ هـ.
۲. محاربة قندهار : مصنفه عبدالکریم طبع لکهنو (۱۸۴۸ م) کانپور (۱۲۶۷ ق) دی د ډیرو کتابو مترجم و، تر (۱۲۹۲ ق) دمخه مړ دی.

﴿ ۳۵ ﴾

اکبر د یوې تاریخي رسالې لیکوال

دا رساله راوړتې د تذکره الملوک په ماخذو کې راوړې او وایي چې د تذکرې خاوند له «رساله اکبر خدکه» استفاده کړې ده، داسې معلومېږي چې اکبر نومی پښتون یوه تاریخي رساله درلوده چې د تذکره الملوک د څښتن په لاس کې وه^(۱) خدکه راوړتې په لاتیني حروفو داسې ضبطوي khadkah او لکه چې دمخه د تذکره الملوک په بیان کې وویل سوه د سدو یو زوی خواجه خضر چې احمدشاه بابا رحمته الله علیه هم د ده له نسله دی اولاد یې په (سلطان خدکه) مشهور دی دې تسمیې وجه حیات خان او سلطان محمد او نور مؤرخین هسې کارې چې د خضر خان زوی سلطان خداداد نومېدی او دغه سړی په خپل عصر کې ډېر مقتدر مشر و پښتانه لکه چې هر نوم د اعزازو لپاره تصغیر کوي دی یې (سلطان خدکی یا خدکه) باله نو په سدوزو کې هم د خواجه خضر اولاد چې سلطان خودکي ته منسوب دي ټوله خودکي بولي^(۲) په هر صورت اکبر د دغې طایفې څخه یو مؤرخ دی چې رساله یې د تذکره الملوک د خاوند په لاس کې وه.

^(۱) د پښتو گرامر مقدمه.

^(۲) حیات او سلطاني.

جاگیردار دی^(۱) د نعمت الله په قول خان جهان لودي په (۹۰۱ هـ) وفات سوی او تر ده وروسته یې زوی احمد خان د (اعظم همایون) په خطاب سرلوړی سوی وو.^(۲) دا پښتون سردار لکه چې عالم او لیکوال او مؤرخ تهر سوی دی چې مرآه الافاغنه د ده تاریخي اثر دی او داسې ښکاري چې د پښتنو د پاچهانو چې په هند کې تهر سوي دي او مخصوصاً د سلطان سکندر لودي احوال یې مفصل کښلي وو، ځکه چې د کتاب نسخه نه ده لیدلې سوي او لوړ روایات هم پوره کفایت نه کوي، نو د مرآه الافاغنه انتساب هم دغه خان جهان لودي ته زما په عقیده سل په سل کې مثبت دی، شل کاله دمخه ما د دغه کتاب یوه خطي نسخه د ښکارپور په گري یاسین کې ولیدله چې د خان جهان په نامه وه مگر کوم خان جهان؟ او د کوم وخت؟

﴿ ۳۴ ﴾

منشي عبدالکریم د (تاریخ احمد) لیکوال

د دې کتاب نسخه له قاري عبدالله خان سره وه نه پوهېږم چې څه سوه؟ دا کتاب د پښتنو د سلطنت مفصل تاریخ دی چې منشي عبدالکریم د شجاع الملک سدوزي په وخت کې کښلی دی ژبه یې پارسو ده. منشي عبدالکریم علوی مدقق او پوه مؤرخ دی د نادر افشار احوال او د احمدشاه بابا رحمته الله علیه د سلطنت وقایع یې خورا مفصل کښلي دي او داسې ښکاري چې د دې تاریخ په لیکنه کې هم مقصد د دغه عصر حوادث وه او د احمدشاه بابا رحمته الله علیه په نامه یې بللی دی، دا کتاب په اردو هم ترجمه سوی او د (واقعات درانی) په نامه په کانپور کې په (۱۲۹۲) چاپ سوی دی. فیض محمد یې هم په خپلو ماخذو کې ذکر کوي. د افغانستان په تاریخ کې ډېر قیمتي معلومات لري او له مهمو مراجعو څخه گڼل کېږي. د دغه عبدالکریم په نامه ما دوه چاپي کتابونه لیدلي دي:

^(۱) خورشید ص ۸۹.

^(۲) مخزن افغاني ص ۷۶.

﴿ ۳۶ ﴾

... د (نادرنامې) ناظم

د دې مؤرخ نوم نه دی راته معلوم، خو دوني ویلای سم چي دی اصلاً د خراسان و او د ده نیکه قاسمي شاعر دی، چي د مشهور مستشرق پروفیسور براون انگلیس په قول یې د فردوسي د شهنامې په ډول اشعار ویلي او قلمي نسخه یې د انگلستان د کیمبرج په دارالفنون کي سته.^(۱)

د نادرنامې ناظم د قاسمي شاعر لمسی او د احمدشاه بابا معاصر دی چي یو کتاب یې د (نادرنامې) په نامه د خراساني نادر افشار په شرح حال کي په (۱۷) زره بیتو د حسین خان فراهي په امر منظوم کړی دی چي دغه حسین خان د احمدشاه بابا علیه السلام له خوا د خراسان حاکم وو. دا کتاب د اعلیحضرت احمدشاه بابا علیه السلام په نامه د (۱۱۷۲ هـ) د لومړۍ خور په میاشت پای ته رسېدلی دی.^(۲)

د نادرنامې ناظم د هوتکو د سلطنت او د احمدشاه بابا علیه السلام د نیکونو احوال مفصل لیکي او بیا د احمدشاه بابا علیه السلام د حیات ډېر وقایع ذکر کوي. د دې کتاب یوه قلمي نسخه کي زما څخه وه د بلي نسخې درک نه لرم، پارسو شعر یې خوږ او د قدر وړ دی.

﴿ ۳۷ ﴾

... د (سلطان اویس) د تاریخ لیکوال

نه د دغه کتاب وجود له بله ځایه رامعلوم دی او نه یې مؤلف پېژنم خو دوني راته ښکاره ده چي د مرحوم حاجي میرویس خان هوتک علیه السلام په احوال کي په لوړ نامه یو کتاب په عربي چا لیکلی دی، شېر محمد مؤرخ تصریح

^(۱) د براون د پارسو ادب تاریخ.

^(۲) قلمي نادرنامه.

کوي چي په دغه کتاب کي د حاجي میرویس خان علیه السلام او د ده د ورور عبدالعزیز د عهد وقایع مفصلاً راغلي دي^(۱) خو افسوس نه دی د دغه کتاب بیان لیکي او نه له بل چا څخه ما د دغه کتاب په باب کي څه اړوېدلي او لیدلي دي نو په خپله د کتاب وجود هم محل د تامل دی ځکه چي په دغه عصر کي عربي کتاب لیکل له رواجه لوېدلي وه او هم معاصرینو لکه محمد هوتک د دغه هیڅ ذکر نه دی کړی.

﴿ ۳۸ ﴾

میا عمر ځمکنی د (شجره نسب افغانان) لیکوال

محمد عمر د ابراهیم زوی چي اصلاً د باجور د میا کلي وو، وروسته د پېښور په ځمکني کلي کي میشت او هم دلې په ۲۹ جمادي الثانيه ۱۱۹۰ ق وفات سو، دی د روحاني او علمي لوړ شخصیت خاوند او د اټک د شېخ یحیی څخه په نقشبندي طریقه کي ماذون وو احمدشاه ابدالي علیه السلام د ده له متعقدانو څخه وو او په زرو نور ارادتمندان یې هم لرل په عربي او دري او پښتو ډېر آثار لري لکه مالي شرح، قصیده امالي په دري ۹۳۸ مخه او توضیح المعاني په پښتو د خلاصه کیداني شرح او پښتو شمایل نامه چي په (۱۱۶۳ ق کال) منظومه کړې ده. د ده بل کتاب شجره نسب افغانان و غیره یو تاریخي اثر دی، چي ما ددغو کتابو خطي نسخې د پېښور د بالامانی د مرحوم فضل صمداني په کتابخانه کي لیدلي وې. میرزا هادي عشرت د احمدشاه علیه السلام د دربار منشي د ده د وفات تاریخ داسي ویلی دی:

تاریخ وفاتات سراقطاب زمان

رهنمون شد خرد از لطف بمن گفتاقم

اربیرون بحساب جشمش تادانی

(عدد دی بیست نهم شهر جمادی دوم)

د وروستۍ مصراع ابجدی ارزښت (۱۲۶۸) دی که عدد (۷۸) ځني کم کو (۱۱۹۰ ق) پاتېږي.

^(۱) خورشید ص ۱۳۲.

❶ ❶ ❶
 که بی وینی وینی تل خاخی له زړو خڅه
 څوک چي وینی تا له ځوانو یا زړو خڅه
 د زړو له زړه که وینی وینی خاخی
 په کړو د غم لوېدلی ستا له کړو خڅه

اما په خپله محمد د پټې خانې ليکوال په (۱۳) د رجب (۱۰۸۴ هـ) په کوکران کې وزېږېدی، او تر اتلسم کاله يې مروجه علوم لکه: فقه، تفسير، اصول او د فصاحت علوم لکه: قافیه، عروض، بيان، معاني او نور ولوستل ځکه چې د پلار او نيکه ښه مناسبات يې د هوتکو د شاهي کورنۍ سره وو نو د شاه حسين په امر کندهار ته راغی، او هر کله به د دغه زلمي پاچا په دربار کې و او د حضور ادبي ليکوال و هغه ادبي او علمي مجلسونه چې د دغه پوهنوال پاچا په دربار کې به هر کله کېده يو رکن يې محمد و، دی په پټه خزانه کې د دغو ادبي مجلسو او ټولنو حال ښه ليکي. محمد بې له پټې خانې يو بل کتاب (خلاصه الفصاحه) هم په پښتو کښلی چې د فصاحت علوم يې پکښې راوړي دي، بل علمي پښتو اثر يې (خلاصه الطب) دی چې په (۱۱۳۹ هـ) کال يې د هغه زلمي پاچا حضور ته وړاندي کړی او سل طلاوي يې جايزه وموندله. محمد د شعر دېوان هم لري دغه څو بيتونه د ده دي:

ساقی پاخه د سرو مېلو دک یو جام را
ستــــــــــــــا له غمه نا آرام یمه آرام را
نه نشاط سته نه مستي سته نه رندي سته
چي سم رند هغه اوښه علی الدوام را
په اوبو مي سوږ زړگی لږ څه را تود که^(۱)
"محمد" ته داور دک یو هسی جام را

پټه خزانه خو واره په کابل کې چاپ سوې ده :

۱. ۱۳۲۳ ش - پښتو ټولنه
۲. ۱۳۳۹ ش - تاليف او ترجمه
۳. ۱۳۵۴ ش - اطلاعات او کلتور
۴. ۱۳۵۷ ش - د ادب پوهنځي

(^۱) پتہ خزانہ ۱۰۷-۱۰۸-۱۰۹-۱۱۰-۱۱۱ د قلمی نسخی

نومور کي مؤرخين

63

علامہ حبیبی

(۳۹)

محمد د (پتي خزاني) ليکوال

لکه چي دمخه تاسي ولوستل پټه خزانه د پښتنو د ادب او رجالو او هم د ښارو مهم تاريخ دی چي د شاه حسين هوتک په عصر کي د شوال په (۲۴) هجري کال (۱۱۴۲ هـ) يې ليکل پای ته رسېدلی دي.

محمد هوتک د پښتو مدقق موزخ او د پښتو ژبي نوموړی لیکوال او شاعر دی چي خپل کتاب یې د هغه معارف پالونکي پاچا په نامه کښلی دی.

خوشبختانه محمد هوتک د کتاب په پای کې د خپلې کورنۍ احوال هم لیکي، په دې ځای کې زما لپاره ډېر غنیمت دی او لنډوم یې :

"محمد د داؤد خان زوی د قادر خان لمسی په قوم هوتک چي اصلاً په مرغه کي اوسېدل او قادر خان له هغه ځايه سيوري ته راغلی وو له دغه ځايه يې يون وکړ او د کندهار کوکران ته راغی، په سن د (۷۶) کالو کي په (۱۰۵۸ هـ) وفات او هلته ښځ سواما داؤد خان د مؤلف پلار په (۱۰۲۹ هـ) کال په کوکران کي وزېږېد او په صباوت کي يې علوم ولوستل شاعر او عالم سړی سو. داؤد خان په ډوب او د کسي په غره او پېښور کي سياحتونه وکړل او د حاجي ميرويس خان مرحوم رحمته الله سره د آزادۍ غوښتلو په جگړه کي ملگری وو، په (۱۱۲۶ هـ) داؤد خان د حاجي ميرويس خان رحمته الله له خوا په فراه او سيستان او گلستان کي د پښتنو د سپه سالار په ډول مقرر وو او هلته يې د متجاوز پردو لښکرو سره جگړې کولې. داؤد خان په (۱۱۳۶ هـ) وفات او په کوکران کي ښځ سو. د ده د ادب او علم د نمونې په ډول دغه دوې رباعی وگورئ چی د تجنیس په صنعت کی ځونی قیمت لری :

چي د چا په زړه کي اور د ميني بل سي
په اور بل يې لمبې گډي حال يې بل سي
اور د ميني کله مري د زړه له ميني
د اور بل مینه که تل د زړه په تل سي

علامہ حبیبی رحمہ اللہ

٤٢

نومور کی مؤرخین

انگرېزانو په گټه سوي دي بيانوي او گرده معاهدې ليکي چي انگرېزانو په زوره په قبایلي مشرانو يا د افغانستان په حکمرانانو امضاء کړي وې.

﴿ ۴۲ ﴾

افضل خان خټک د (تاریخ مرصع) لیکوال

دا مؤرخ د اشرف خان زوی او د خوشحال خان لمسی دی ځکه چي ما یې په پښتانه شعراء لومړي جلد (ص ۲۲۸) کي مفصل حال کښلی دی نو دلته یې تکرار ضرورت نه لري. تاریخ مرصع هم ده په پښتو کښلی دی، د پښتنو او د خوشحال خان د کورنۍ په باب ښې خبرې لري خو هیوز انگلیس لیکي چي دغه یو عمومي تاریخ دی د پښتنو او مخصوصاً خټکو احوال پکښي ذکي کيږي او اکثر مطالب یې له مخزن افغاني او دروېزه څخه اقتباس سوي دي. هیوز دا هم وایي چي د تاریخ مرصع اصلي نسخه د افضل خان په لاس کي ده چي په جمال گری کي اوسي، دوې نوري نسخې یې هم سته چي یوه په ما اړه لري.^(۱) راورتي په گلشن روه او هیوز په کلید افغاني کي له تاریخ مرصع څخه یو یو باب چاپ کړی دی. (دا هغه معلومات و چي ما ۳۷ کاله پخوا کښلي وو) اوس دا پر زیاتوم: دا کتاب په ۱۴۹۴ مخو کي د ښاغلي دوست محمد کامل مومند له نوټونو سره په ۱۹۷۴ م کال له پېښوره چاپ او خپور سو. چي اصلي متن یې ۶۲۴ مخه دی او د خوشحال خان له بیاضه هم دېرش مخه مفید مطالب رانقل سوي دي په تاریخ مرصع کي وقایع د ۱۱۳۶ ق کال تر پایه لیکل سوي او د مؤلف وفات یې ۱۱۸۳ ق دی. (د تفصیل لپاره وگورئ د چاپي تاریخ مرصع مقدمه)

^(۱) د هیوز د کلید افغاني مقدمه.

﴿ ۴۰ ﴾

ریدی خان مهمند د (محمودنامه) ناظم

ریدی خان مهمند د غیاث خان زوی او د مسعود خان لمسی دی چي پلرونه یې د کندهار شرقي خوا د مهمندو په کلي کي اوسېدل، غیاث خان د مرحوم حاجي میرویس خان رحمته الله علیه ملگری و او په خپله ریدی خان د محمد هوتک معاصر دی په (۱۱۳۶ هـ) اصفهان ته ولاړ او هلته د اعلیحضرت شاه محمود بریالي سره ووله هغه خایه چي راغی، د هغه اعلیحضرت د فتوحاتو په احوال کې (محمود نامه) نظم کړه چي څلور زره بیته وه.^(۱) داسي ښکاري چي ریدی خان په دغه خپل کتاب کي د مرحوم حاجي میرویس خان رحمته الله علیه د ملي نهضته رانیولې بیا د اصفهان تر فتح پوري ټوله وقایع په پښتو خواړه مشوي نظم کړي دي. محمد هوتک په پټه خزانه کي له دغه کتابه یو باب رانقل کوي چي د حاجي میرویس خان رحمته الله علیه د ملي مجاهدت او د گرگین د وژلو قصې دي.

﴿ ۴۱ ﴾

د صولت افغاني لیکوال محمد زردار خان ناغر

دا مؤلف د نولسمي سدي په منځ کي له هغو افغانانو څخه و چي په هند کي یې ځای او جایگیر درلود. ده په اردو ژبه د پښتنو پر تاریخ باندي صولت افغاني وکښن چي په ۱۸۷۶ میلادي کي چاپ سو. دا کتاب خصوصاً د هندي افغانانو له مشاهیرو او غټو کورنیو او قبیلو چي په هند کي میشته سوي دي غوره معلومات راکوي. ناغر کاکران چي په هند کي یې نسلونه پاته دي ښه راښيي، او هغه سیاسي اقدامات چي د انگرېزي استعمار په وختو کي د پښتنو آزادو قبیلو او د افغانستان په خاورو کي د

^(۱) پټه خزانه قلمي ص ۷۱.

میرزا عظامحمد بنکارپوري د (نواي معارک) ليکوال

د پښتو ټولنې په کتابخانه کې په لمبر (۶۴۴) یو کتاب سته چې دا کتاب پر شنه پخواني کاغذ کښل سوی او تقطیع یې (۱۱/۵ × ۶) انچ دی. په هر مخ کې (۱۴) لیکي او ټوله (۴۶۰) مخه دی. خط یې د شکست او نستعلیق تر منځ او ښه نه دی. د مؤلف او کتاب نوم ښکاره نه معلومېږي پارسي انشا یې هم تکلف ته مایله ده.

کتاب په حمد او نعت شروع کوي وروسته وايي زه په زلمیتوب په ښکارپور کې وم او بیا مې د خراسان، هرات، کندهار، کابل، پېښور سفر وکړ، او د شاه شجاع د جگړو وقایع مې په سترگو ولیدل نو وروسته مې د ایستویک انګلیس په خواښت دا کتاب وکښل.^(۱)

مؤلف خپل تاریخ د نادر افشار له مرګه شروع کوي بیا د احمدشاه بابا او تیمور شاه او شاه زمان او شاه محمود ذکر مختصر کوي. وروسته د شاه شجاع او محمدزو د سلطنت ابتدایي وقایع مفصل شروع کوي د وزیر فتح خان او د ده د وروڼو تسلط بیانوني د کابل، کندهار، پېښور او ټوله افغانستان د دغه عصر وقایع مفصل راوړي، د انګلیسانو د لومړي جنگ ذکر هم خورا مفصل کوي. داسې ښکاري چې مؤلف خپله نسخه په (۲۵) د جمادی الثانی (۱۲۷۱ هـ) تمامه کړې ده او دغه موجوده نسخه هم په (۶) د روژې (۱۲۷۱ هـ) لیکلې سوې ده. د کتاب د پای لیک داسې دی: "بقلم حقیر پر تقصیر میرزا محمد حسن خلف مولانا میرزا عظامحمد". له دې لیکه د مؤلف د نامه په خصوص کې یو استنباط کولای سو چې د مؤلف نوم میرزا عظامحمد و، ځکه چې د کتاب په پای کې څو ځایه د (عطا) په نامه تلمیح کوي مثلاً: "با تمام این نسخه موسومه تازه نوائی معارک پرداخته شد ... امید از اهنگ نوازان ساز ... اگر فقط به نقد تحسین و آفرین متاع

^(۱) له قلمي نسخې څخه ص ۱ تر ۱۱.

هنرم را بخزند عین عطائی بر عطاست و الا بزبان عیب جوئی و نخوت نام عطا بخطا نبرده معاف دارند ... هر گاه از راه لطف و عطائی به مطالعه این نسخه پردازند ...

له دغه بیان سرې داسې تخمین کولای سي چې میرزا محمد حسن د دغې نسخې لیکونکی د مؤلف میرزا عظامحمد زوی و، ځکه د تالیف د ختم او د دغې نسخې د لیکلو تر منځ فقط دوې میاشتې فاصله ده. متأسفانه د دغې نسخې یو څو پاڼې پرې سوي او ناقصې دي چې له دغو څخه یو څو پاڼې په بل خط بیا تکمیل سوي دي او داسې ښکاري چې د کتاب بله نسخه هم موجوده وه. دغه کتاب وروسته ما په کراچي کې له څو خطي نسخو څخه ترتیب او چاپ کړی. (کراچي سنده ادبي بورډ ۱۹۵۹ م) دغه میرزا عظامحمد د عبدالرحیم لمسی او د ښکارپور له ممتازي علمي کورنۍ څخه یو منشي و چې په کلو کلو یې په کندهار او هرات کې د افغاني دربار منشي توب لاره او تر ۱۲۷۲ ق پوري لا ژوندی و. په (۱۲۲۵ ق) د خپل اکا سره چې په کابل کې د سنده سفير و کابل ته راغلی و. د دې کتاب د کراچي چاپ مصور او ۱۱۱۵ مخه دی.

حاجي محمد عارف قندهاری د (مطلع او مقطع) ليکوال

حاجي محمد عارف د قندهار دی او د یوه خورا مفصل تاریخ لیکونکی دی چې لومړی ټوک یې (مطلع) نومېږي او بل یې (مقطع). محمد عارف په کندهار کې د بیرم خان میرسامان و.^(۱) او د هغه سړي سره یې تر مرګه ملګري درلوده. هند ته ورسره ولاړ چې بیرم خان ووژل سو نو عارف له کجراته حجاز ته ولاړ له حج وروسته تر (۹۸۵ هـ) د مظفر خان سره و، په (۹۸۶ هـ) د اکبر پاچا دربار ته ولاړ او د پنجاب په دیواني مقرر سو. مګر ژر یې استعفا وکړه او د مظفر خان سره په تانده کې اوسېدی. په (۹۸۸

^(۱) مآثر رحیمی ج ۲ ص ۱ - ۸.

هـ) په دغه ځای کې د مظفرخان سره یو ځای ووژل سو. محمد قاسم فرشته د ده له کتابه ډېر مطالب راټول کوي^(۱) او داسې ښکاري چې نسخه یې د ده کتب خانه کې ده د دې نسخې لومړنۍ او وروستنۍ پاڼې نسته خو خوشبختانه دغه ناقصې پاڼې د انگلستان د کیمبرج په کتبخانه کې خوندي دي. په (مطلع) کې د همایون د عصر حوادث ضبط وو او په (مقطع) کې د سلطان محمود له عصره بیا تر (۹۸۶ هـ) پورې د هند د ټولو پاچهانو او د پښتنو د سلطنت احوال کښلي دي. نو حاجي عارف کندهارۍ پوه پښتون مؤرخ دی چې په هند کې یې خپل کتب لیکلي دي. دی شاعر هم و امین زاري یې دغه دوه بیتونه ضبط کړي دي:

صد ارزو است در دل تنگم گره زدوست

دل نیست در برم گسره آرزوی اوست

ای بسا توبه که چون توبه دیرینه من^(۲)

خوږویان بشکندند بیک چشم زدن

د حاجي عارف د (مطلع) درک اوس نسته او دغه کتاب ورک دی.

﴿ ۴۵ ﴾

سلطان محمد خالص د (تاریخ سلطاني) لیکوال

سلطان محمد په نومورکو تاریخ لیکونکو کې نه راځي، ځکه چې د ده کتاب چاپ سوی او مشهور دی مگر له دې جهته چې څوک د ده په احوال نه دي خبر نو یې شهرت هم کم دی، زه لاندیني معلومات د دې مؤرخ په خصوص کې لرم: سلطان محمد خان د موسی خان زوی په قوم نصرت زی بارکزی د کندهار له پوهانو څخه و، چې په شعر کې یې خالص تخلص کاوه، ده خپل تحصیلات په کندهار کې وکړل او په پارسو کې ښه لیکوال او منشي سو. د امیر شېرعلي خان په دوره کې د کندهار له مشهورو خوانینو څخه و او

(۱) فرشته مقاله ۴ - ۷ - ۹.

(۲) هفت اقلیم.

ډېر عمر یې په کلات کې حکمراني کړله، هغه وخت چې غازي محمد ایوب خان په کندهار کې پاچا سو، دی یې ملگری و او د میوند په جهاد کې یې هم برخه درلوده، د (۱۲۹۷ هـ) د روژې تر میاشتې وروسته چې غازي محمد ایوب خان له کندهاره اېران ته ولاړ، نو د ده ملگری هم سره بېل سول او سلطان محمد خان مرحوم کراچي ته ولاړ او هورې اوسېد، ده په کندهار کې لا یو مفصل تاریخ کښلی و چې تاریخ سلطاني نومېد، لومړی جلد یې په (۱۲۹۸ هـ) په بمبېي کې په خپله طبع کړ دا جلد تر (۱۲۷۹ هـ) پورې له ابتداء څخه د پښتنو احوال لري او هم وقایع په خورا ښه صورت لیکي، د سلطان محمد د تاریخ دوهم ټوک چې د ده د عصر وقایع او هم مشاهدات وو ده لیکلي او هم چاپ سوي دي چې د هغه نسخې متأسفانه د امیر عبدالرحمن خان په وخت کې ضایع کړلي سوې او اوس نه میندلي کیږي، مگر له پخوانو خلکو څخه روایت دی چې له هغه کتابه یو څو نسخې پاته سوې او ضایع سوې نه دي د تاریخ سلطاني د دوهم جلد که کمه نسخه اوس ومیندله سي د وطن د تاریخ لپاره به ډېر غنیمت وي.

سلطان محمد په زیارت د بیت الله شریف هم مشرف سوی و او پسله (۱۳۰۰ هـ ق) غالباً له کراچي څخه تللی او د هغه عصر د تورکيې په عربي مملکتو لکه: شام، عراق او نورو... گرزېدلی او هم هورې وفات سوی دی. خالص یو د پارسو شعر دېوان هم درلودی چې د ده تر مرگ وروسته محمد ابراهیم او د ده زوی هغه اشعار سره ټول کړي وو، له دغه کتابه فقط لومړنۍ درې پاڼې زما څخه وې، ابراهیم لیکي: زما پلار چې بیت الله ته ولاړ بیا یې احوال معلوم نه سو څو کاله وروسته د سلطان محمد خان ورور حاجي جان محمد کندهار ته راغی او وې ویل چې حاجي سلطان محمد په تورکو کې وفات سو، ابراهیم وايي: چې د پلار ډېر اشعار او منشور لیکونه زما څخه وو، هغه مي سره ټول کړل او د (دېوان خالص) په نامه مي وبلل.^(۱) ما (حبیبی) د خپلي کورنۍ له لویانو څخه (خدای ښه) دې وېڅښي) اړوبدلي وو چې سلطان محمد خان عالم او خورا پوه لیکوال و، په کندهار کې به هر

(۱) د تاریخ سلطاني مقدمه او د دېوان خالص لومړنۍ قلمي پاڼې.

سفر ولاړم چي راغلم خلکو د سفر معلومات راڅخه غوښتل ما هم نظم کړل د نمونې په ډول د کتاب د پای خو بیتونه ولولئ:

ستایش به یزدان که این نامه ام
سراپا برار است از خامه ام
مگر جان فردوسی پاک زاد
ز فردوس در قالبم رونهاد
که زان همت این نامه را گفته ام
سخن همچو سلک گهر سفته ام
بدریای معنی شدم غوطه خور^(۱)
بسه سال اندوختم این گهر

﴿ ۴۷ ﴾

رساله نسب نامه فرقه غلجي

دا رساله میا عبدالحکیم کاکړ لیکلې ده، چي دی د ۱۱۴۵ ق په شاوخوا کي د کندهار د خلکو لوی لارښوونکی او د میا فقیر الله جلال آبادي مرید او معاصرو (۱۰۷۰ - ۱۱۵۳ ق) دا عالم او متصوف مشهور سړی ډېر نور تالیفونه هم لري او مرقد یې د کاکړو د لورلاني په تل چوتیالی کي دی.

میا عبدالحکیم پسله ۱۱۵۰ ق یوه رساله د پښتنو د قبیلو او لنډ تاریخ په باب کي په دري ژبه وکښله، چي اوس یې یوه خطي نسخه ماته پرته ده. دا د پښتنو یوه لنډه تاریخچه ده چي لومړي فصلونه یې د غلجو نسب نامه او د دوی د پاچهانو او مشرانو احوال بیانوي لکه: د توخو مشران، سلطان ملخي او حاجي ایدل او د هوتکو مشران حاجي میرویس او شاه محمود او شاه اشرف او شاه حسین د نادر افشار تر حملې پوري.

^(۱) له محاربه کابل څخه.

کله له پوهانو او علماوو سره محشور و، او د مشهور حبو اخوندزاده له زوی عبدالحکیم اخوندزاده څخه یې استفاده او لوست کړی و، او د هغه ملگری هم و، چي له کندهاره فرار سو نو هم د مولوی عبدالحکیم اخوندزاده د زوی مرحوم عبدالرؤف خان سره یو ځای کاکړستان ته ولاړ.

دا دوه بیته د ده له یوه مناجاته را اخیستل کیږي^(۱):

اگر فضیلت نگرده دستگیرم
زشر نفس خود در دم بمیرم
زشر نفس و شیطان ده امانم
مگر دان جز بذکر خود زبانم

﴿ ۴۶ ﴾

قاسم علي خان د (محاربه کابل) ناظم

دا سړی د هند دی، په (۱۲۶۰ هـ) یې د (محاربه کابل) په نامه د فردوسي د شهنامې په وزن یو کتاب تخمیناً په نه زره بیته کي نظم کړی دی دا کتاب د فیض محمد له ماخذو څخه دی. چي د سراج التواریخ په کښلو کې استفاده ځني کړې ده. قاسم علي د شاه شجاع له عصره خپل تاریخ شروع کوي. د افغانستان د اړو دوو او انقلاب حوادث او د پزدو د حملو او جگړو وقایع په کندهار او کابل کي څرگندوي. که څه هم دا کتاب د متجاویزینو په طرفداري کښل سوی دی خو بیا هم د وطن د تاریخ د دغي دورې لپاره بد نه دی، او استفاده ځني کېدای سي. د کتاب ادبي جنبه او شعر خوږ او روان دی په (۱۲۷۲ هـ) د اګرې په لیماڼي مطبعه کي چاپ سوی دی. مگر نسخې یې اوس لکه قلمي کتابونه ډېري نه میندلي کیږي او دغه کتاب هم لږ خلک پېژني، مؤلف د کتاب په سر کي لیکي: چي زه د سند په

^(۱) د دېوان خالص قلمي پاني.

اثمة الافاغنه

امير افضل جدون د لاهور په هفته وار سيف ٧ سپتمبر ١٩٩٥ م کال ليکي: ملا خانمير يوه چارمقاله لري، چي په ١١٥٥ ق تاليف سوې ده، او دی له بله عربي کتابه ډېر مطالب رانقل کوي. چي هغه کتاب اثمة الافاغنه دی او مؤلف يې ابو الخطيب شيرازي نومېږي چي په ٥٣٥ ق کال مړ دی. دا کتاب هم په فارسي او هم په پښتو ترجمه سوی دی چي سيد عبد الجبار شاه د سوات معزول امير يې دواړي نسخې درلودې. فارسي مترجم يې محمد جواهر خان سواتی و. چي دغه نسخه يې امير افضل جدون ليدلي وه، او مستر الترا امريکايي په پښتو گاید کي ليکي: چي ما هم د اثمة الافاغنه فارسي ترجمه په باجوړ کي د يوه خانه سره لېدلې ده. د ملا محمد خانمير د چارمقالې په يوه حاشيه کي داسي کښلي وه چي: "بدانيد که اکثراً اخبار حواشی از کتاب اثمة الافاغنه است و اثمة الافاغنه از ... ابوالخطيب شيرازی يوشع بن ابراهيم بن معصوم بن عبد الجبار بن سليمان شيرازی بن ليث کاکری است ... ابوالخطيب برای تحصيل علم از شيراز به بغداد رسیده در تلامذه ابوبکر داخل شد." (سيف طبع لاهور ١٩٥٥ م) داسي ښکاري چي په دغه سنه ٥٣٥ ق کي به تحريف او سهوه راغلي وي. ځکه چي ابوبکر احمد بن علي مشهور په خطيب بعدادي په ٣٩٢ زوکړی او په ٤٦٣ ق کي مړ دی، نو که موږ د دغه ابوالخطيب شيرازی عمر ٨٠ کاله هم وگڼو، د بعدادي خطيب د مرگ پر وخت به دی بيخي کوچنی هلک وي. چي د بعدادي خطيب د شاگردۍ سن ته به نه وي رسېدلی. ځکه چي د اثمة الافاغنه نسخې ثقه خلکو ليدلي دي، نو د منلو وړ خبره ده. (وگورئ په وروسته بيان کي د ملا خانمير چارمقاله)

نور فصلونه د لودي اولاد او په هندوستان کي د پښتنو شاهانو او د سوريانو او د شېرشاه احوال په لنډ ډول بيانوي.

د دغي رسالې په پای کي داسي کښلي دي: مؤلف رساله ملا عبدالحکيم کاکری است بموجب ارشاد عمه زمان ... محب العلماء جناب عبدالعزيز خان غلجی توخی محمدزی برهان خیل که از کندهار بقصد سپه گری بهندوستان آمده بود و به رتبه امیری رسیده و چند گاه نائب دار السلطنته لار (?) بود ... و هر افغان که از ولایت بهندوستان آمدی از نوازش او محروم نرفتی ..."

د ميا عبدالحکيم دغه رساله که څه هم کوچنوتې ده خو حاوي او مفیده ښکاري.

روزنامه غزوات هندوستان

دا کتاب د امير تېمور کورگان د فتوحاتو بيان دی، تر هغه وخته چي دی په ٨٠١ ق کال هندوستان نيسي. مؤلف يې غياث الدين علي بن جمال الاسلام دی چي په فارسي ژبه يې دا لنډ کتابگوټی کښلی و. د افغانستان او پښتنو په تاريخ کي دا کتاب له دې هېته گټه ور دی چي د امير تېمور سفر او جنگونه له هراته تر کابل او اباسينه رانيسي، او په اوسنۍ پختيا ولايت کي د پښتنو مشرانو نومونه او قبيلې او جغرافي ځايونه هم ذکر کوي.

د دې کتاب يوه خطي نسخه چي په ١٠١٥ ق کال کښلې سوې وه په پتروگراد کي وه او يوه روسي محقق ليوز بين تصحيح کړه چي بيا نو ٢١٢ مخه متن او ٢٠ مخه فهرستونه له يوې روسي مقدمې سره واسيلي بارتولد د پتروگراد د دارالعلوم په مطبعه کي چاپ کړه ١٩١٥ م.

متی له علمي او روحاني کورنۍ څخه و. چي په ۹۵۶ ق زېږېدلی او په ۱۰۱۶ ق د هند په چنارگره کي مړ سوی دی، نو که د اسرار الافاغنه مؤلف خضر د ده معاصر او مريد وي نو د کتاب د تالیف وخت د ۱۰۰۰ ق کال شاوخوا اټکل کولای سو. خو د دغه کتاب پښتو یا فارسي نسخه ماته نه ده معلومه.

﴿ ۵۲ ﴾

خواجو ملېزی د (تواریخ افغانه) لیکوال

دا کتاب د ۱۰۳۱ ق او ۱۰۳۳ ق تر منځ په پښتو ژبه د خواجو ملېزي په قلم تالیف سوی و، چي دی د یوسفزو د لوی مشر خان کجو له مصاحبینو څخه یوسفزی لیکوال و، او په خپل تواریخ افغانه کي یې له ۸۸۰ تر ۹۹۴ ق پوري د پښتنو قبیلو هجرتونه او جنگي او اجتماعي پېښي د خان کجو تر مرگه لیکلي وې.

د دې کتاب یوه نسخه د ۱۱۸۰ ق په شاوخوا کي د هندوستان د شهاجهان پور د پښتانه نواب بهادرخان داود زي په کتابخانه کي وه. او هغه یې د روهیل کهنډ مشهور حافظ خان برېڅ ته واستوله، کله چي دغه پښتون حکمران دغه نسخه ولیدله نو یې د خپل دربار یوه پښتون لیکوال پیر معظم شاه ته وویل چي دا نسخه واخله په ساده ژبه یې د عامو خلکو د کتلو لپاره ترتیب او تهذیب کړه. نو معظم شاه هم دغه کار په گډه وډه پښتو او فارسي تر سره کي چي د تواریخ رحمت خاني تر عنوان لاندې ښودل سوی دی (نمبر ۵۳)

متاسفانه د خواجو اصل کتاب تواریخ افغانه اوس نسته خو د دوهم مؤلف پیر معظم شاه سره را اوډلی او سم کړی کتاب د تواریخ رحمت خاني په نامه چاپ سوی دی.

خواجو خورا پوخ او سترگه ور سپېڅلی مؤرخ دی چي معظم شاه یې (مؤرخ محقق قاصی این قصص) بولي او په کتاب کي یې داسي مشران او واقعي ښودلي سوي دي چي بل ځای یې نه مومو، او داسي ښکاري چي

﴿ ۵۰ ﴾

د ملا محمد خانمیر چارمقاله

لکه چي تاسي په ۴۹ عدد کي د ائمه الافاغنه تر نامه لاندې ولوستل دغه کتاب په فارسي ژبه لیکل سوی او ځيني برخي یې له ائمه الافاغنه څخه را اخیستي دي، لکه امیر افضل جدون چي د راولپنډي د تعمیر په ورځپاڼه ۴ فبروري ۱۹۵۶ م کي کښلي دي: چار مقاله په ۱۱۵۵ ق ملا خانمیر تالیف کړې ده چي دوې خطي نسخې یې دغه سړي د ضلع هزاره په نوان شهر کي لرلې.

د چارمقالې په حاشیه کي داسي کښلي دي، چي دغه حواشي اکثر له ائمه الافاغنه څخه رانقل سوي دي، او مطالب یې هغه داستانونه وو چي پخوا د پښتنو د کسي غره او کیس نیکه لپاره، سره راجوړول سوي وو او بیا د نعمت الله په مخزن افغاني او نورو تاریخي کتابو که هم رانقل سوي چي له تاریخي واقعیته سره څنگ نه لگوي.

په دغسي کتابونو کي کله کله ډیري گټوري خبري پیدا کیږي چي د اوسنیو تاریخوالو په کار ورځي خو ځيني داسي خبري هم پکښې وي چي هغه نه عقل مني او نه له تاریخي پرله پېیلو واقعیتو سره سمیږي. ځکه چي ما په خپله دا چار مقاله نه ده لیدلې نو تر دې زیات څه نه سواي پر ویلای.

﴿ ۵۱ ﴾

اسرار الافاغنه

دا کتاب په پښتو ژبه صابر د خضر زوی کښلی و، چي دغه خضر د شاه قاسم سلېمان مريد و، مستر ډیر ستارت د ایشیا ټک ریسرچرز د دوهم ټوک په ۷۰ مخ کي لیکي چي دغه کتاب بیا له پښتو څخه خیر الدین نومي لیکوال په فارسي ژبه خلاصه کي. (تاریخ افغانه ۸۹/۲)

په لوړ بیان کي خضر د شاه قاسم مريد و، لکه چي د دغه رسالې په درېیم عنوان کي ویل سوي دي دغه شېخ قاسم سلېماني د شېخ قدم زوی او د شېخ

را استول سوی و. (په دغه رساله کې نمبر ۵۲) او پیر معظم شاه د ده په امر هغه کتاب نوی تحریر او ترتیب کړی او نوم یې تواریخ رحمت خاني پر کښېښود. دا کتاب په ۱۹۷۱ م کال د پېښور پښتو اکاډیمۍ د ښاغلي روشن خان په همت په ۱۸۸ مخه کې چاپ کړی، چې په پښتو او فارسي دواړو ژبو گډ لیکل سوی دی، او په تاریخي لحاظ یو خورا دروند او گټه ور کتاب گڼل کیږي. (د تفصیل لپاره وگورئ د دې رسالې ۵۲ عنوان خواجو ملهزی)

دا هم زیاتوم چې د تواریخ حافظ رحمت خاني په نامه یوه غټه اردو ترجمه هم د پېښور اکاډیمۍ په ۱۹۷۶ م په ۷۰۰ مخو کې چاپ کړېده چې د کتاب د متن ترجمه له نورو خورا مفصلو تعلیقاتو سره د ښاغلي روشن خان یوسفزي په قلم ده، او ډیرې گټورې خبرې او شجرې پکښې زیاتې کړې دي. چې د تاریخ خپرونکو ته په کار ورځي. (جزاء الله خیراً)

﴿ ۵۴ ﴾

سعادت نامه افغانی

دا په پښتو ژبه د پښتنو تاریخ دی، چې مؤلف یې سعادت خان د هدایت الله زوی و او ښایي چې د پېښور د خلیلو په تپه کې تیار سوی وي. دا کتاب سل کاله دمخه په پېښور کې چاپ سوی دی چې په آخر کې یې داسې کښلې دي: "سعادت نامه افغانی مطبوعه ۱۸۶۶ مطابق ۱۲۹۰ هـ. دا کتاب د پېښور د جېل چاپ خانه کې د میر اکبر د اروغه په انتظام د مستر هنری بکت قایم مقام انسپکتر مدارس صوبه سرحد په اجازت چاپ شو". ښاغلی روشن خان د یوسفزو یو سترگه ور لیکوال چی دغه نسخه یې لیدلې ده داسې لیکلې چې: دا کتاب د تواریخ رحمت خاني د لفظ لفظ تایید کوي، او د تالیف وخت یې تر تواریخ رحمت خاني وړاندې ښکاري، د یوسفزو حالات په تفصیل لیکي په کابلنگ کې د یوسفزو او د لازاکو جنگونه شوي دي، دا کتاب یې په تفصیل بیانوي، او پښتو یې د خلیلو د تپې له محاورې سره برابره ده.

خواجو د پښتو ژبي شاعر هم و، چې د ده د یوه نظم نمونه هم په تواریخ رحمت خاني کې راغلې ده. (ص ۴) خواجو په خپل تواریخ کې د خان کجود مرگ یادونه هم کوي، نو ځکه ویلای سو چې د کتاب په ټولونه او لیکنه به د کجوخان تر مرگ وروسته پیل سوی وي. خدای دي حافظ رحمت خان او معظم وبخښي، چې د خواجو ورک سوی تواریخ یې موږ ته په تواریخ رحمت خاني کې را خوندي کړی دی.

﴿ ۵۳ ﴾

د پیر معظم شاه (تواریخ رحمت خان)

په دې کتاب کې د پښتنو قومونو د هغه هجرت وقایع راغلي دي چې د هجري نهم قرن په دوهمه نیمایي کې یوسفزي د کندهار او ارغسان له سیمو څخه د کابل له لاري ننگرهار او د پېښور سیمو ته تر اباسین او سواته پورې خپاره سوي وو.

د کتاب مؤلف د پېښور د پیر سباک کلي پیر معظم شاه ولد پیر محمد فاضل دی، چې د حافظ رحمت خان برېڅ په غوښتنه یې په ۱۸۸۱ ق کال په هندوستان کې په روانه او خوږه پښتو کښلی دی، او دغه اوه مقامه لري:

۱. د ښځي او غوري قومونو اصلي وطن
 ۲. د یوسفزو رارسېدل پېښور ته او دواږه او یا جوړ نیول.
 ۳. یوسفزي سوات ته ځي او بابر پاچا دلته راځي.
 ۴. ککيانی دواږې ته راځي.
 ۵. د ککيانو او د لازاکو جنگ.
 ۶. شېخ ملي دغه نوي نیولي سیمې سره ویشي.
 ۷. یوسفزي تر لنډې اوږې او د غوریاخیلو سره جنگ کوي.
- په دغو اوو برخو کې د ۸۸۰ هجري قمري کاله تر ۹۹۴ ق (۱۴۷۵ - ۱۵۸۵ م) پورې تاریخي پېښې بیان سوي دي.

د دې کتاب اصلي ماخذ یو کتاب تواریخ افغانه و، د ډهلي د پښتانه مشر نواب بهادرخان داودزي له کتابخاني څخه حافظ رحمت خان ته

ځکه چې د اصفهان د فتح په کال ۱۱۳۵ ق محمد امين د ۳۶ کالو و،
نويې د تولد کال ۱۰۰۹ ق ټاکلای سواي، چې وفات يې د نورمحمد په قول
۱۱۷۴ ق کال په ۷۵ کلنۍ کي دی.

د محمد امين زوی نورمحمد د ده له خولې وايي: "زه په دې غزا د
اصفهان فتح کي ۳۶ کلنۍ وم د جنگ په فنونو او فتورونو کي گړندی وم".
علاوه پر نثر او وقايع ليکنو باندي محمد امين ځيني پښتو شعرونه هم
درلودل چې نموني يې تر اوسه پاته دي.
(وگورئ تاريخي پلټني ۱۶ د حبيب الله رفيع مقاله د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

﴿ ۵۶ ﴾

عبدالغفار هوتک د کورنۍ د حالاتو ليکوال

دا ليکوال او د پښتو شاعر د حاجي ميرويس هوتک د کورنۍ يو
وروستنی سړی دی، چې پلار يې عبدالجبار خان د حاجي انگو زوی و، او
حاجي انگو د ميرويس نيکه وراره و، چې د ژوند وخت يې په ۱۲۰۰ ق کال
شاوخوا اټکلولای سو.

عبدالغفار د پښتو دېوان او د پنج داستان (مثنوی) او د سوداگر بچه
قصه لري، خو تر ټولو ارزښتمن کتاب يې د خپلي "کورنۍ حالات" دي چې
په دې کتاب کي دی د خپلي کورنۍ حالات د گرگين خان گرجي له ظلمونو
څخه را شروع کوي او د هوتکو د دورې وقايع ليکي، چې د ده له کتابه اوس
فقط ۱۵ مخه سته، او د پای خوا يې پرې سوې ده. په موجوده وروستۍ پاڼه
کي د شاه اشرف هوتک (۱۱۳۷ - ۱۱۴۲ ق) او عثمانی سپه سالار
احمد پاشا د جنگ قصه راغلي ده چې دا جنگ په ۱۱۴۰ ق پېښ سوی و.
عبدالغفار په خپلو اشعارو کي هم کله کله ځني تاريخي وقايع او د خپل
عصر مشاهير يادوي، چې د تاريخ د څېړونکو په کار ورځي.

د کورنۍ حالات يوه ناقصه نسخه په سيوري کي د دغې کورنۍ له
لمسو سره وه. (د تفصيل لپاره وگورئ: د پوهاند رشاد مقاله په تاريخ پلټنو
کي تر ۱۱۵ مخ وروسته د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

دلته د نمونې په توگه دغه څو کرښي را اخيستلي کيږي: "پېښور ته
راغلي پښتانه ټول درې کوره دي، او بعضي قبيلې د دې دريو قبيلو سره يو
ځای اوسي، چې دوی ورته حصه لکه د ورور ورکړې ده، خو دغه همسايه
دي، دا لويي کورونه درې دا دي:

اول :- ځيښي

دوهم :- غوري

دريېم :- کرلاني

(پښتو مجله - اکتوبر ۱۹۷۹ م - د پېښور چاپ)

﴿ ۵۵ ﴾

محمد امين سرپرېکړی د (جگړه د محمود افغان

نيول د اصفهان) ليکوال

دغه مؤلف او مؤرخ محمد امين نوميږي، چې په قوم مراڼی کوچی او
د مرغې د غونډان و، دی د خپل عمر په ۳۶ کال په ۱۱۳۵ ق د هوتک شاه
محمود په لښکرو کي د ارسلا خان ناصر تر بيرغ لاندي اصفهان ته ولاړ، او
د ايران د فتح جنگونه يې گرده په خپلو سترگو وليدل، او يو کتاب يې په
پښتو وکيښ.

د دې کتاب نسخه ما نه ده ليدلې، خو د ده زوی حافظ نورمحمد يوه
قصه د (برېښنا او خدی) په نامه په ۱۲۰۴ ق کښلې وه، چې خطي نسخه يې
سته. د دغې قصې په سريزه کي نورمحمد داسي کاږي: "چې زما پلار د
اصفهان په جگړه کي په ۳۵ کلنۍ برخه اخيستې وه، او کله چې بيرته راغی
نو ده مبارک چې حال د دې جگړې په خپله ليدلی و، نو يې يو وړوکی کتاب
په ژبه خوږه د پښتو کي په حال د دې جگړې کي ليکلی و، او نوم د دې
کتاب "جگړه د محمود افغان نيول د اصفهان" دی. خو حق دا دی چې ډېر ښه
او رښتيني بيان دی، او دا کتاب په زښود پښتنو له جهته د بدلو د قومو
قيمتي دی، او نو و ښځي او کم و لوی يې خواهښتي دي."

(د برېښنا د قصې سريزه)

له ۱۴۷۰ م کاله څخه د باروزو تاریخي واقعې لري، مگر بله خطي نسخه یې تر اوسه نه ده معلومه.

﴿ ۵۹ ﴾

منظومه جنگنامه

ناظم یې په دري ژبه نورمحمد کلپوره د قلات د میر نصیرخان د وختو قاضی القضاات دی چې د علم او تقوا خاوند و او کله خان نورمحمد گنجابی هم بولي چې گنج آباد د بلوخي قلات په کچه کې و، یوه نسخه یې د کلات د لوی خان په کتابخانه او بله یې د سکهر د مولا شیدایي څخه وه، دا کتاب د نظم او نثر برخې لري، چې د احمدشاه بابا په زمانه کې د میر نصیر خان لپاره تالیف سوی دی، او کوم جنگونه چې احمدشاه بابا له سکهانو سره کړي او په خپله مؤلف هم پکښې شامل و بیان سوي دي.

د احمدشاه بابا د وختو تاریخي وقایع ډېر لري او مستند ښکاري چې د اوم هندي لام بیان تر ۱۷۶۴ م پوري راغلی دی. دا کتاب گنډاسنگه په انگریزي ترجمه او په امرتسر کې په ۱۹۳۹ م چاپ کړی دی.

﴿ ۶۰ ﴾

د (تذكرة الملوك) نومورکی لیکوال

دا کتاب لومړی پلا هغه وخت وپېژندل سو چې د یوې خطي نسخې له مخې په ۱۹۴۳ م د انگریزي ترجمې او ډیرو مفیدو تعلیقاتو سره د مشهور روسي مستشرق مینورسکی په همت د انگلستان په کیمبرج کې چاپ او خپور سو.

د کتاب د مؤلف نوم چا ته نه دی معلوم، خو د وني ښکاري، چې دغه گټور کتاب د ۱۱۴۰ ق په حدودو کې د شاه اشرف هوتک په غوښتنه چا په اصفهان کې کښلی دی.

﴿ ۵۷ ﴾

د باروزو جنگنامه

د باروزو قبيله د پښتنو غرغښتو ته رسېږي چې د پني له څانگې څخه ده، پخپله بارو د حسین لسمی او د پني له پښتنه څخه دی.

وايي چې د پني قبيله اصلاً د کسی له غره څخه د دره بولان له لاري د سانگان سیمې ته راغلې، چې د یوځایي او سیوې تر منځ یو ځای دی. له دوی څخه باروزنی تر اوسه هم پښتو وایي او ځانونه کاکران بولي او دغه سیمه گرده د باروزیو په نامه مشهور ده، د سدوزیو پاچهانو په وخت کې د سیوې حاکمان هم دوی وو او احمدشاه بابا د دوی یو لوی مشر عیسی خان د ښکارپور په حکومت ټاکلی و. د دغه کتاب مؤلف قاضي ملا شېخ محمد دی. چې د باروزیو امیرانو مسري خان او بختیار خان په نامه د نونسم قرن په لومړیو کلونو کې تالیف سوی دی ځینې برخې یې منظومي دي، او د باروزیو د خاندان شجره هم لري، د جنید خان احوال بیانوي، چې د شاه جهان معاصر و (۱۰۵۰ ق حدود) بیا نو د مندرخان او احمدخان او بختیار خان احوالې او د دوی جنگونه د کلات د احمدزو، بلوڅو سره لیکي، او کله چې ډومر کاکران پر سانگان باندي ورځي او باروزی رشید خان یې مخي ته درېږي دغه شخړې هم په تفصیل لیکي.

د دغه کتاب یوه خطي نسخه په دري ژبه د سیوې د کرک د کلي د سردار احمد خان سره وه چې مرحوم سلطان محمد پني ځني لیدلې وه.

﴿ ۵۸ ﴾

تذکیر البار (حالات باروزائی)

دا کتاب د باروز پښتنو پر تاریخ باندي د ملا محمود جسکاني بلوڅ په قلم د ۱۳۰۰ ق په شاوخوا کې تالیف او کښل سوی دی. چې یوه نسخه یې د سیوې پولتکل ایجنټ میکانگی ته په لاس ورغلې وه او دی وایي چې

موضوع يې د هوتکو د دورې ملکي تشکيلات او د دغه مملکت د ولاياتو عايدات او بودجوي مخارج او مداخل دي. چي د افغانستان د هوتکو شاهانو په تاريخ کي ښه معلومات په لاس راکوي. د دې کتاب فارسي متن په بېل ډول په ۱۳۳۲ په تهران کي هم چاپ سو.

﴿ ٦١ ﴾

موسی بن جرجیس د (تاریخ العجم و الافغان) لیکوال

دا یو عربي مؤلف دی چي د ۱۱۴۰ ق په شاوخوا کي ژوندی و او په لوړ نامه يې یو کتاب د ابران او افغانستان یو تاریخ وکښ. چي له ۹۰۶ ق څخه بیا تر خپله وخته پوري وقایع بیانوي او د هوتکو فتوحات په ابران کي ښيي. یوه خطي نسخه يې ۲۴۰ مخه د مصر په تیموريه کتابخانه کي خوندي ده او چاپ سوی نه دی. (دکتور لطفی - فهرس المخطوطات المصوره طبع قاهره ۱۹۵۷ م)

﴿ ٦٢ ﴾

د قاسم علي افريدي تاريخ

د کلیات افريدي په پیل کي د قاسم علي افريدي کښلی تاریخ موجود دی، دغه تاریخ په پارسي ژبه کښل سوی، ټول بابونه يې ۲۲ دي او د کلیات په لومړیو ۱۰۹ پاڼو کي خطاطي سوي دي. د کلیات افريدي یوه خطي نسخه د پېښور د اسلامیه کالج په کتابخانه کي خوندي ده. او د دغې کتابخانې په کتابونو کي يې نومره ۱۹۱۰ ده.

د تاریخ په پیل کي دا بیانونه سته: نواب محمد خان بنگښ، ذکر اولاد فتح خان و میرخان و جهانان. باب چهارم - در ذکر اولاد جهان خان.

علامه حبیبی

باب پنجم - در ذکر نيکنام خان افريدي.

بابا ششم - در ذکر وفات جد بزرگوار و احوالات ديگر سرگذشت پدر بزرگوار خود، که در شهر فن آباد چند مدت سکونت نموده، باز در کوهسار سکونت فرمودند و نیز وفات اینجا یافتند. و ديگر ذکر نواب احمد خان بهادر غالب جنگ و نواب مظفر جنگ.

باب هفتم: در ذکر يتيم شدن و سبب پرورش يافتن خود مدح راست و درست محمد سعيد خان و عبدالرحمن بهادران قندهاری.

باب هشتم - در ذکر تفرقه افتادن دفعه اول در رساله محمد سعيد خان بهادر قندهاری و رفتن در رساله مرزا عطايېگ خان و باز آيد در رساله خان موصوف و آمدن عبدالرحمن خان.

باب نهم - در ذکر آمدن متعلقان من در شهر فرح آباد و سکونت ورزیدن در شهر مذکور.

باب دهم - در ذکر ملک متعلقه موضع اخور گویا که مسکن پدر جد بزرگوار من بود و موجبات آمدن از ملک ولایت در ممالک هندوستان و سکونت ورزیدن اینجا.

باب یازدهم - در ذکر نشستن نواب سعادتخان بر مسند وزارت و استعفاء کردن من از نوکری، سرکار موصوف و رفتن باطراف ملک جنوب تا به سوات بندر.

باب دوازدهم - در ذکر حالات شهر برهانپور.

باب سیزدهم - ذکر رسیدن من در لشکر مهاراجه جسونت.

باب پانزدهم - در ذکر اوقات اسیری افواج نواب امیر خان بهادر و سرگذشت ابتداء خان غفرالله و سبب مشتهر شدن به لقب نواب امیر الدوله محمد امیر خان بهادر دلاور جنگ.

باب شانزدهم - حالات مقابله جنگ فرنگ و هولکر و هزیمت يافتن افواج فرنگ.

باب هفدهم - در ذکر سفر کردن بجانب ملک مالوه.

باب هجدهم - در ذکر نواب امیر خان که عبور از دریای جمن و گنگ نموده.

دی او خطي نسخې يې ډیري دي. د احمدشاه او تېمورشاه په وختو کې چې څه له سکهانو سره پېښ سوي دي یو معتبر ماخذ یې دغه کتاب دی.

﴿ ٦٥ ﴾

حسین علي د (زیب تاریخها) لیکوال

دا کتاب د اتلسمې سده په نیمایي کې لیکل سوی دی، او له ۱۱۶۰ ق ۱۷۴۷ م او د احمدشاه له جلوسه څخه بیا د شاه زمان تر سقوط ۱۸۵۱ م پورې یې واقعات راوړي دي چې تش یوه خطي نسخه یې اوس د ازبکستان د تاشکند د علومو د اکاډیمي په کتابخانه کې سته (۱۶۲۶ نمبر) او داسي ښکاري چې مؤلف به د شهزاده همایون سدوزي له نزدېکانو څخه وي، چې خپل تاریخ یې د ۱۲۱۸ ق د صفری په میاشت (جون ۱۸۰۳ م) کښلی دی، او دا کتاب ځکه چې تاریخ حسین شاهی (نمبر ۶۹) ته ډېر ورته دی نو ښایي چې مؤلف به له دې کتابه اخیستنه کړې وي.

﴿ ٦٦ ﴾

محمود حسيني د (تاریخ احمدشاهي) لیکوال

دغه منشي چې محمود د ابراهيم جامي زوی نومېږي، او د نادر افشار د منشي میرزا مهدي خان شاگرد و په ۱۱۶۷ ق کال په مشهد کې د محمد تقی خان شېرازي له خوا د احمدشاه بابا حضور ته معرفي سو، چې د "مجلس نویس" په کار مقرر سي، دی حسینی سید او د جام له اوسېدونکو څخه و چې د احمدشاه د خپل دربار په منشي گري او وقایع لیکلو وټاکه، او ده تاریخ احمدشاهي د دې پاچا له جلوسه ۱۱۶۰ ق بیا تر مرگه ۱۱۸۶ ق وکښن چې د هر کال وقایع بېل بېل لري، او یوه خطي خوشخطه نسخه یې اوس د لیننګراد د شرقي څېړنو په مؤسسه کې سته (د ۹۳) چې په ۱۹۷۴ م کال په دوه ټوکه ۱۳۹۵ مخه کې د اتحاد شوروي د علومو اکاډیمي عکسي چاپ کړه.

باب نوزدهم - در ذکر مصالحت و موافقت فيما بين مهاراجه جسونت سنگ و هولکر بهادر مهاراجه دولت را و سنده.

باب بیستم - در ذکر نوکری ملازم بودن برای چند در سرکار میرجعفر.

باب بیست و یکم - در ذکر ابنای روزگار و شکایت مفارقت برادران.
باب بیست و دوم - در ذکر معاش و حالات وفات برادر حقیقی و عقاید و ایقان معاد اهل تصوف.

﴿ ٦٣ ﴾

محمد امين گلستانه د (مجل التواريخ) لیکوال

ابوالحسن محمد امين د مجمل التواريخ بعد نادريه مؤلف دی د دولسمې سده په منځ کې د پارس اوسېدونکی و، چې د نادر شاه افشار د سلطنت او وروستيو واقعو بيان يې په مجمل کې کښلی او دا کتاب لومړی پلا په ليدن کې په ۱۸۹۱ م کال چاپ سو، چې په فارسي ژبه و ان سکارمن چاپ کی، او بيا د دغي طبع له رويه په تهران کې په ۱۳۲۰ ش د مفيدو تعليقاتو سره چاپ سو. دغه کتاب د هوتکيانو او سدوزو او نادر افشار او زنديه شاهانو پر احوال باندي مفصل معلومات لري، او محمد امين د دې عهد يو مؤرخ گانه سي.

﴿ ٦٤ ﴾

د (حقيقت بناء و عروج فرقه سکهان) لیکوال

د دې کتاب لیکوال نه دی معلوم، خو د تېمورشاه معاصر ښکاري، او د خپل وخت دیرلسمې سده د لومړیو برخو حال یې تر هغه وخته کښلی دی چې تېمورشاه بیرته ملتان ونيو. د دې کتاب یوه انگرېزي ترجمه بڼرجي په ۱۹۴۲ م کال له کلکتې څخه خپره کړه خو د لندن رایل سوسایتي د کتابخانې په فهرست کې د دغه کتاب مؤلف په غلطه تېمورشاه گڼل سوی

﴿ ٦٩ ﴾

امام الدین حسینی چشتی د (تاریخ حسین شاهی) لیکوال

دا سړی اصلاً د افغانستان د چست له اوسېدونکو څخه و، چي په هند کي یې ژوند کاوه، او له افغانانو سره محشور و، ده خپل کتاب چي مرقع شاهان درانيه هم بلل سوی دی، په ۱۲۱۳ ق کال تمام کي، چي له احمدشاه تر زمانخان پوري د افغانستان احوال بنیسي، د شاهانو او د دربار د مشرانو معرفي په ښه ډول کوي، د ډهلي له درباره سره د افغاني دربارونو روابط بنیسي، د سفيرانو نومونه او کارونه کاروي، ځيني رسمي درباري خطونه هم کت مټ ليکي، د مشهورو ځايو او لارو فواصل بنیسي او د دې وختو لپاره یو عمده او باوري ماخذ دی.

یوه خطي نسخه یې د کابل په ملي ارشیف کي او نوري خطي نسخې یې د بانکي پور د خدابخش او د کلکتې د ایشیاټک سوسایټي او د برتیش موزیم په کتابخانو کي سته.

﴿ ٧٠ ﴾

تاریخ محاربه کابل یا ظفر نامه اکبری

دا کتاب ابوالقاسم دهلوي په دري ژبه نظم کړی دی، چي نسخه یې د حیدر اباد دکن په اصفیه کتابخانه کي وه، د دغه کتاب په سریزه کي ابوالقاسم وایي چي زه د سنده د انگرېزي ریزیدنت په حکم د بلوڅو د قلات نصیر خان ولد محراب خان ته واستول سوم، چي دی د کابل د پادشاه ورور ته غاړه کنهېږدي او شورش بند کي نصیر خان خو دا خبره ومنله، مگر د انگرېزي حکمران مطلب خو دا و چي نصیر خان په یوه چم خاڼه راولي او بیا یې نو ونیسي، له دې جهته یې ابوالقاسم وتراټه.

تر دې وروسته ابوالقاسم له سنده بیرته ډهلي ته ځي او دغه خپل کتاب نظم کوي او داسي ښکاري چي د انگرېز او افغان په لومړي جنگ کي

دا کتاب غالباً دوه تحريره لري ځکه یوه خطي نسخه یې د تهران د دانشگاه په کتابخانه کي هم سته، چي د دواړو نسخو محتویات لږ سره بېل دي، او داسي ښکاري چي د لینن گراد نسخه د مؤلف وروستنی مکمل تحریر وي، ځکه چي دغه نسخه په پای کي د مؤلف د زوی محمد اسماعیل یوه مړتیه هم لري چي د احمدشاه بابا پر مرگ یې ویلې ده.

یوه بله نسخه هم د برتانییا په موزیم کي وه (او - آر ۱۹۶) چي د ۱۱۷۱ ق پر واقعو باندي ختمېده او تر ۱۰۲ پاني وروسته ناقصه وه. (وگورئ د ریو فهرست ۲۱۳/۱ د لندن چاپ ۱۸۷۹ م)

﴿ ٦٧ ﴾

عبدالرحمن بن احمد روشن خان د (تاریخ

احمدشاه دراني) لیکوال

دا کتاب په فارسي ژبه حسین شهرآزي کريلای د عبدالرحمن له تاریخ احمدشاهي څخه ترجمه کړی دی، چي خطي نسخه یې په برتیش موزیم کي سته خو دا نده معلومه چي عبدالرحمن خپل تاریخ احمدشاهي درانی په څه ژبه کښلی دی؟

﴿ ٦٨ ﴾

شیخ حسین الله د (فتح نامې) ناظم

دغه مثنوي د احمدشاه بابا د لومړي هندي لام پر احوال باندي په اتلسمه سدي کي نظم سوی، او احمدشاهي فتح یې ستایلې ده، خطي نسخه یې د پاریس په ملي کتابخانه کي سته.

احمدشاه ملگری و، خکه چي کاشي راج د اوده په دربار کي څلوېښت کاله منشي و، او رسمي سندونه يې هم کتلاي سواي، نو د ده (بهاونامه) ثقه تاريخ کتاب گانه سي. او خطي نسخې يې د هند په کتابخانه کي سته، چي جيس براون په ۱۷۹۱ په کلکته کي په انگرېزي ترجمه او چاپ کي، او بيا په اکسفورډ کي په ۱۹۱۶ م کال هم چاپ سو، او دوهمه ترجمه يې سر جادونا ته سرکار په ۱۹۳۴ م خپره کړه.

﴿ ۷۳ ﴾

غلام حسين ثمين د (حالات امدن احمدشاه دراني در

هندوستان در سنه ۱۱۶۹ هـ) ليکوال

د دې کتاب فارسي خطي نسخه د هند د رامپور په کتابخانه او د لندن په شاهي سوسائتي کي سته.

کله چي احمدشاه په خپل څلورم لام کي د اگري او متهوري پر دگر جنگ کاوه ثمين هلته حاضر و، او خپل ليدلی حال يې وکيښ. دی د فرح آباد نواب عماد الملک (۱۷۵۶ - ۱۷۵۷ م) ته نژدې سړی و چي کتاب يې ولیم ايروين هندي لرغون څېړونکي په ۱۹۰۷ په انگرېزي نشر کي.

﴿ ۷۴ ﴾

عبدالکریم کشمیری د (بيان واقع) مؤلف

دا مؤرخ چي په ۱۱۶۶ ق يې خپل کتاب کښلی دی، د احمدشاه بابا لومړی عسکري سفر هند ته بيانوي، چي خطي نسخه يې هم په دغه کال کښلې سوې ده او څو نوري نسخې يې هم میندلي کيږي. په خپل موضع کي مفید کتاب دی. (احمدشاه دراني ۴۲۶)

يادونه: دغه کشمیری عبدالکریم له علوي او بخاري عبدالکریم سره مه گډوئ. کله چي نادر افشار له هندوستانه بيرته تی، کشمیری ورسره ملگری و. او دغه احوال يې د هندوستان له تاريخه سره (له ۱۷۳۹ م څخه تر

ده په خپله ټولي واقعي په خپلو سترگو ليدلي وې او ځيني رسمي سندونه يې هم کتلي وو. (د مولوی سيد محمد حسين اغلب موهاني نيرنگ افغان - ۵۴ د لکهنو چاپ - ۱۹۰۴ م)

د هندي مؤرخانو په اصطلاح محاربه کابل د افغانستان د خلکو او انگرېزانو لومړی جنگ دی، چي له ۱۸۳۹ تر ۱۸۴۲ م پوري د انگرېزانو د هندوستان امپراتوري د افغانستان د خلکو پر اوږو راوځپاوه او خپل ټول لښکر او اعتبار يې دلې بایلوول، دا کتاب ظفرنامه اکبري خکه بلل سوی دی چي په لومړي جنگ کي وزير اکبرخان د امير دوست محمد خان زوی هم د خلکو ملگری و، ظفرنامه په اردو ژبه هم شېخ ذوالفقار سجونپوري ترجمه کړې وه. (وگورئ: نمبر ۱۲۳)

﴿ ۷۱ ﴾

فدا حسين د (تاريخ افغانستان) ليکوال

د دې کتاب ليکوال سيد فدا حسين ترکسواز بخاري نومېږي چي د افغانستان په لومړي جنگ کي شامل و، او د خپلو سترگو ليدلی حال يې وکيښ، وروسته دی د امير دوست محمد خان سره لودهيانې ته ولاړ او تر تقاعد وروسته په ډهلي کي اوسېدی، او خپل کتاب يې په ډهلي کي چاپ کي. دغه کتاب د پيسه اخبار د څېړونکي محبوب عالم په لاس کي و او د تذکره اصول امير دوست محمد خان په ليکلو کي يې ډيري خبري ځني را اخيستي دي. (د نيرنگ افغان ۶۴ مخ)

﴿ ۷۲ ﴾

کاشي راج پندت د (احوال جنگ بهاو و

احمدشاه دراني) ليکوال

دا سړی د جنوبي هند و چي د نواب صفدر جنگ او د ده د زوی نواب شجاع الدوله نوکر و، چي دغه شجاع الدوله د پاني پټ په جنگ کي د

۱۷۸۸ م پوري) وکېښ چي انگرېزي ترجمې يې په ۱۷۸۸ م په کلکته کي خپرې سوي دي. (وگورئ عبدالکریم ۹۵ عبدالکریم علوي ۳۴)

﴿ ۷۵ ﴾

محمود الموسوي د (کتاب اقوام و فرقه های

افغان) لیکوال

دا کتاب (احوال اقوام چهارگانه افغان) هم بلل سوی دی، چي د پښتنو د څلورو قبیلو ابدالي يا دراني، غلجي، بردراني يا روھيلي او سور او یوسفزو بیان دی، او د هري قبيلې ځانگي او مشهور خلک هم د درانو له عروجه د شاه شجاع تر مرگه ښيي. دغه مؤلف ظاهراً د سدوزو د دربار د منشيانو له مشهورې موسوي کورنۍ څخه ښکاري. ځکه چي دغه کورنۍ خو د میرزا هادي عشرت د احمدشاه منشي له وخته په دربار کي وه، دغه کتاب په ۱۲۲۳ ق تالیف سوی او یوه نسخه يې په ۱۸۵۰ م کښلې سوي ده چي په برتښ موزیم کي سته.

﴿ ۷۶ ﴾

محمد علي انصاري د (تاريخ مظفري) لیکوال

د ۱۸۱۲ م ليکلې خطي نسخه يې د پاریس په ملي کتابخانه او د حیدرآباد په آصفیه لایبریري کي سته. د هندوستان عمومي تاریخ دی چي د احمدشاه لامونه پر هندوستان بیانوي او خورا گټه ور معلومات لري او پر دغه موضوع يې بل کتاب بحر الموج هم کښلی دی چي نسخې يې په برتښ موزیم او د پاریس په ملي کتابخانه کي سته. په دې کتاب کي تر ۱۲۱۱ ق پوري وقایع لیکل سوي دي. دغه انصاري ته یو بل کتاب هم د تاریخ احمدشاهي په نامه منسوب دی چي په ۱۱۹۶ ق يې کښلی و او خطي نسخې يې په برتښ موزیم او انډیا آفس کي سته.

﴿ ۷۷ ﴾

محمداسلم د (فرحت الناظرين) لیکونکی

دغه کتاب په ۱۱۸۴ ق د هند پر عمومي تاریخ باندي کښل سوی او د احمدشاه پر هندي لامونو باندي خورا مفید مواد لري، خطي نسخه يې د هند د کپورتلي په حکومتي کتابخانه کي سته.

﴿ ۷۸ ﴾

محمدیوسف سدوزی د (کلیات ریاض) لیکوال

محمدیوسف د محمدحسن خان سدوزي زوی متخلص په ریاض د هرات د حکمرانو سدوزو له کورنۍ څخه دی کلیات يې بحرالفوائد هم نومېږي، په ۵۷۲ مخو کي په ۱۳۲۴ ق په مشهد کي چاپ سو او دوولس برخي دی:

۱. بیان الواقعه
۲. ضیاء المعرفه
۳. عین الوقایع
۴. دفتر دانش
۵. پاسخ و پرسش
۶. فیض روحانی
۷. منبع البکاء
۸. تخمیسات
۹. رباعیات
۱۰. پریشان
۱۱. اوضاع البلاد
۱۲. خاتمه

په دې کتاب کي تاریخي وقایع او په هرات کي د سدوزو سوابق او اوضاع او د ذرانو د وختو ډیري واقعي ضبط سوي او مؤلف يې په تاریخ

﴿ ۸۱ ﴾

د (تاریخ فیض بخش) لیکوال شیوپرشاد

د هندوستان په کاتهر کې چې کوم روهيله افغانان اوسي دا د دوی تاریخ دی، چې خطي نسخه یې په ۱۷۷۶ م کښلی سوې ده او په برتښ موزیم او اشیاتک سوسایټی، لندن او د کلکتې په قومي کتابخانه کې سته.

﴿ ۸۲ ﴾

عروج و خروج احمدشاه درانی

دا کتاب د ۱۷۸۰ م په شاوخوا کې یوه نامعلوم مولف کښلی دی چې یوه نسخه یې د جان ریلند په کتابخانه مانچستر کې وه، او د احمدشاه لامونه پر هندوستان بیانوي.

﴿ ۸۳ ﴾

سوهن لال سوري د (عمدة التواريخ) لیکوال

سوهن لال پلار منشي کنېت رای او نیکه یې لاله حکومت رای سوري د احمدشاه درانی او د مهاراجه رنجیت سنگ د اسلافو معاصرین وو، چې دوی د خپل عصر معلومات سره راټول کړي او سوهن لال ته یې پرېښی وو، دغه لیکوال هغه ډول یادداشتونه په پنځه ټوکه کې سره راغونډ کړل، چې کتاب یې ډېر تاریخي ارزښت لري او په لومړي دوو ټوکو کې د احمدشاه لامونه پر پنجاب باندې بیانوي، چې په لاهور کې په ۱۸۸۵ م کال چاپ سوي دي.

خبر دی د خپل عصر یو فعال او په اوسنۍ دنیا مطلع سړی و، چې د نونسمې سده په پای کې یې په خراسان کې ډېر شهرت موندلی و، او کله چې په لومړي جنگ کې تزاری لښکر مشهد ته راغله دی په جنگ کې ووژل سو، کتاب یې د ادبیاتو او واقعه نویسی او تاریخ لیکلو یوه ګډه وده نمونه ده او ډېر اطلاعات یې سره راټول کړي او په عین الوقایع کې یې د افغانستان د ۱۲ جنگو بیان کښلی دی.

﴿ ۷۹ ﴾

د اکماس کردي (جنگنامه)

دا کتاب په کردي ژبه په ۱۱۷۴ ق کال اکماس کرد په اهران کې کښلی او د سلطان حسین صفوي او محمود او اشرف افغان او نادر افشار حال یې بیان کړی دی. د دې کتاب یوه خطي نسخه د اهران د سنا په کتابخانه کې ۱۷۹ مخه نمبر ۱۳۶ سته چې په ۱۸ صفر ۱۲۷۷ ق ملا فرح الله بن عزیز الله کښلی دی. "وگورئ نسخه های خطی، کتابخانه مجلس سنا ۴۵۰ دفتر ۶ تهران چاپ ۱۳۴۸ ش".

﴿ ۸۰ ﴾

محمد جعفر شاملو د (منازل الفتوح) لیکوال

دا سړی اصلاً د صفویانو نوکر و، چې د احمدشاه سره په هندي لامونو کې ملګری و، ده له کندهاره د غزني او کابل او پېښور له لاري تر ډهلي پوري د ټولو پړاوونو او د پاني پت د جنگ احوال په منازل الفتوح کې کښلی دی، چې دی په دغه جنگنامه کې په خپله حاضر و، د دغه کتاب خطي نسخې په برتښ موزیم او د امرتسر په خالصه کالج کې سته.

﴿ ۸۴ ﴾

(تهماس نامه) د تهماس خان لیکنه

دا سړی د احمدشاه بابا په وختو کې د معین الملک او د ده د ماینې مغلانې بېگم او ضابطه خان روپه له خدمتگار و او خپل حال یې په خپله کښلی دی چې په هغه کې یې د پاني پت جنگ او د احمدشاه د هندوستان د لامونو په سترگو لیدلي حالات بیان کړي دي، ۱۱۹۳ ق. د امرتسر د خالصه کالج په کتابخانه کې چې یې خطي نسخه سته هغه په ۱۴۲۸ کښلې سوي ده، په برتېش موزیم کې یې هم نسخه سته.

﴿ ۸۵ ﴾

تاریخ احمدشاهي

د دې کتاب د لیکوال نوم نه دی معلوم خو په ۱۱۶۷ ق یې د احمدشاه رنگیلا احوال کښلی او د احمدشاه دراني د هند د جنگي سفرونو مفید معلومات یې سره راغونډ کړي دي. خطي نسخې یې په برتېش موزیم او د امرتسر په خالصه کالج کې سته، یو لنډون یې سر جادونات سرکار په انگرېزي هم چاپ کړی دی.

﴿ ۸۶ ﴾

مراسلات احمدشاه

دا یوه مجموعه فرامین او خطونه دي چې احمدشاه د ډهلي د پادشاه دوهم عالمگیر او نورو روپه لې افغاني مشرانو په نامه کښلی دی، د راجپوتو خانانو په نامه هم خطونه سته چې له ۱۱۷۳ ق څخه تر ۱۱۷۶ ق پوري په واقعاتو اړه لري او خطي نسخه یې د امرتسر د خالصه کالج په کتابخانه کې وه.

﴿ ۸۷ ﴾

(شاهنامه احمدیه) د نظام الدین عشرت منوی

دا شاعر د احمدشاه معاصرو، چې شاهنامه یې د احمدشاه په نامه نظم کړه او د پاني پت لام یې پکښې بیان کړی. دا منوي چې عشرت سیالکوټي نظم کړی دی تقریباً ۵۰۰ بیته لري چې ۱۱۷۴ ق ویلي سوي دي لومړی عنوان یې پسله حمد و نعمته له بدقولې وزیر هند و آرایش لشکر څخه شرو کیږي. څو احمدشاه په پېښور کې د میا عمر ځمکنی څخه د غزا اجازت اخلي او بیا په سرهند کې د شېخ احمد سرهندي زیارت کوي ډهلي نیسي او شاهزاده والا گهر پر تخت کښنوي، د دې کتاب یوه نسخه ما د پېښور د بالامانی په کتابخانه کې لیدلې وه په برتېش موزیم او د حیدر آباد په آصفیه کتابخانه کې هم سته.

﴿ ۸۸ ﴾

د قدرت الله صدیقي (جام جهان نما)

د مغولو د پاچهۍ تاریخ دی، چې د ۱۱۹۱ ق تر ۱۱۹۹ ق پوري وقایع لیکي، په دې کتاب کې یې د روپیلو او نورو افغانانو احوال په تفصیل کښلي دي، چې خطي نسخې یې د لندن د ایشیاټک سوسایټي په کتابخانه او د هند د پتیالې په آرشیف کې وي.

﴿ ۸۹ ﴾

د شېر محمد خان (زبدۃ التواریخ)

دا کتاب وقایع ملتان هم نومېږي چې د ملتان پر تاریخ یې کښلی او مخصوصاً یې د دغه ولایت پر افغانانو حکمرانانو باندې ښه معلومات سره راټول کړي دي، خطي نسخې یې د لندن د شاهي ټولنې په کتابخانه او د امرتسر په خالصه کالج کې وي.

کلات د خانانو محراب خان او دوهم مير نصير خان او خداداد خان احوال لري، مؤلف يې په سنده کي ملازم و، په فارسي يې شعر هم وايه خطي دهوان لري. دا کتاب د قلات د بلوڅو خانانو روابط له افغانستانه سره هم نيسي.

« ۹۲ »

انندرام د (بدایع وقایع) لیکوال

دا سړی چي مخلص يې شعري تخلص دی، د احمدشاه په وختو کي د هند د لاهور اوسېدونکی و، او د بدایع وقایع په نامه يې د خپل عصر واقعات په فارسي وکښل. چي په هغو کي اکثر د احمدشاه بابا د هند د جنگي سفرونو بيان راغلی دی، او يوه برخه يې په ۱۹۵۰ م د لاهور په اورينټل کالج ميگزين کي چاپ سوې ده.

مخلص د ډهلي او لاهور په دربارو کي محشور سړی و. وقایع يې تر ۱۷۴۸ م پوري کښلي دي او په ۱۷۵۱ م په ډهلي کي مړ دی. د ده کتاب د احمدشاه پر لومړي هندي لام باندې مفید ماخذ دی.

« ۹۳ »

هانوي جونس د (انقلاب پارس) لیکوال

هانوي جونس يو انگرېز سياح دی. چي د اتلسم قرن په نيمايي کي هغه وخت په ايران کي و چي اصفهان د پښتنو هوتکو شاهانو په لاس کي و. ده په انقلاب ايران کي چي څلور ټوکه دی د افغانانو د حملو او جنگو حال په تفصيل په ۱۷۵۳ کال کښلی دی او بيا يې خپله دوه ټوکه د ايران سياحت نامه په ۱۷۵۴ وليکله، چي دغه دواړه د افغانستان د تاريخ ښه منابع دي.

(وگورئ: بېلوگرافي پرشیا ص ۹۱ د لندن چاپ)

« ۹۰ »

تاريخ بلوچستان

دا د اخوند ملا محمدصديق تاليف دی، چي د ملا فتح محمد زوی او د فتح محمد پلار ملا حيات د ملا شهداد زوی و، چي دغه ملا شهداد له خپل ورور سره د اتلسم قرن په اولو وختو کي د بلوڅو قلات ته راغی او په مهري کي اوسېدی.

ځکه چي دغه دواړه وروڼه د فضيلت خاوندان وو، نو يې د قلات د خانانو دربار ته لار وموندله او د خان قلات مير احمدخان تر وفات وروسته له دغي کورنۍ څخه صالح محمد وزير و، بيا نو د مير نصير خان په وختو کي ملا حيات د ملا شهداد زوی او بيا فتح محمد وزيران وو، د دوهم مير نصير خان تر وختو او ۱۸۴۵ م پوري وزيران له دغي کورنۍ څخه وو.

اخواند محمدصديق په مستونگ کي زوکړی او خپل تاريخ يې په ۱۱ رمضان ۱۲۷۶ ق ختم کړ، چي سل مخه لري او يوه خطي نسخه يې د کوتي د سيد عبدالمجيد شاه سره او بله نسخه يې د بلوڅو د کلات په کتابخانه کي ده.

هيتورام په خپل کتاب تاريخ بلوچستان کي له دغه کتابه نقل کوي چي د بلوڅو د قبيلو خپل داخلي جنگونه بيانوي او بيا د هوتک شاه حسين حملې پر شال او مستونگ او قلات باندې ښيي، او د مير محبت خان او نصير خان احوال تر مير محراب خان او ۱۸۴۵ م کاله په دري ژبه ليکي.

« ۹۱ »

د ميرزا احمدعلي کتابچه

دا هم يو خطي کتابگوټی دی چي يوه نسخه يې د قلات په کتابخانه کي وه مؤلف يې احمدعلي د خداداد خان د وختو د شاغاسي ولي محمد د مخ سړی دی. (۱۸۵۷ - ۱۸۹۳ م) دغه کتابچه له ۱۸۱۷ تر ۱۸۹۳ پوري د

﴿ ٩٤ ﴾

د محمد حسن مستوفي (زبدة التواريخ)

دا کتاب يې په ١١٥٤ ق کښلی دی چي خطي نسخه يې د برتانيا په موزيم کي په نمبر ٣٤٩٨ (او - آر) سته له ١٩٦ پاني څخه يې د ميرويس او شاه محمود حال شروع کړی دی.
(وگورئ: د ريو تکمله ٢٤ لوږ نمبر)

﴿ ٩٥ ﴾

مير عبدالکريم نديم د افغان او بخارا مؤرخ

دا ليکوال د ديرلسم هجري قرن له مؤرخانو څخه دی، چي د اسماعيل افغان زوی او اصلاً د کابل د شاه محمود سدوزي د دربار سرې و په خپله وايي (از بلاد کابل در خدمت محمود شاه).

دی په ١٢١٩ ق کال د بخارا په دربار کي و او د بخارا د سفير امير علاء الدين سره يو ځای روس ته وليږل سو، نه مياشتي په پترسبورگ او مسکو کي او بيا اته مياشتي په استرخان کي و.

کله چي شاه محمود سدوزي لومړۍ پلار له کابل څخه بخارا ته وتښتېدی نو دی له شاه محمود سره يو ځای و او د بخارا په دربار کي يې د قراول بيگۍ منصب هم درلود.

په ١٢١٢ ق ١٨٠٧ م عبدالکريم د بخارا د يوه بل سفيره سره د روس له لاري استانبول ته ولاړ او هلته يې يوه ترکه مايڼه وکړه، تر ١٢٣٣ ق ١٨١٨ پوري هلته د بخارا د سفارت منشي و او د گانکوفسکي په قول په ١٨٣٠ م کال په استانبول کي مړ سو (د درانو امپراتوري ١٣ مقدمه د کابل چاپ ١٣٥٧ ش)

د عبدالکريم له خپلو ليکنو څخه ښکاري چي دی ١٨ کلن کشمير ته تللی او دوهمه پلا يې بيا کشمير ليدلی و په فارسي يې شعر هم وايه.

نومورکي مؤرخين ٩٨ علامه حبيبي

د نديم مهم کتاب په اوزبکي ژبه (افغان و کابل د بخارا و خيوق و خوقند خانگرينگ احوال و حکايات) دی چي له ١١٥٣ ق څخه بيا تر ١٢٢٣ ق پوري چي د کتاب د تکميل کال دی، د دغو هيوادو تاريخي واقعې او گټه ور اطلاعات پکښي ليکل سوي دي چي يوه د ١٢٦٤ ق کال مخطوطه يې د استانبول د عارف باي په کتابخانه کي وه او اوزبکي متن يې په ١٢٤٢ ق په استانبول کي چاپ سو و. داسي ښکاري چي د دغه کتاب فارسي متن هم په خپله مؤلف کښلی و چي لومړی ټوک يې د مصر په بولاق کي په ١٨٧٣ م کال چاپ سو، بيا يې فرانسوي ترجمه د تعليقاتو سره چارلس شيفر په پاریس کي په ١٨٧٦ کال نشر کړه (گنډاسنگ، احمدشاه دراني ٤٢٦).

يادونه: دغه بخاري عبدالکريم (نديم يا نادم) له علوي عبدالکريم (نمبر ٣٤) او کشميري عبدالکريم (نمبر ٧٤) سره مه گډوئ

﴿ ٩٦ ﴾

محمد رحيم بخش د (دولت درانيه) ليکوال

دا کتاب په اردو ژبه ١٤٤ مخه د ډهلي په قومي پريس کي په ١٣٢١ ق چاپ سو، چي مؤلف يې مولوي محمد رحيم بخش و. او د احمدشاه دراني احوال يې تر شاه زمانه (١١٦٠ - ١٢١٣ ق) پوري کښلي دي. دغه وقايع دمخه لا د ډهلي په قومي اخبار رفيق کي له ٢٥ اکتوبر څخه تر ٢٥ نومبر ١٩٠٣ م نشر سوي وو، چي د رفيق اخبار د سيد ظهور الحسن په مديريت خپرېدی.

﴿ ٩٧ ﴾

د مير محمد باقر ياد دابستونه

دا مؤلف هغه وخت په اصفهان کي و چي په ١١٣٥ ق هوتکو پښتنو پر دې ښار حمله وکړه د صفويانو د سقوط حال يې په سترگو وليد او هغه يې

علامه حبيبي ٩٩ نومورکي مؤرخين

په خپلو یاد دابنتونو کې بیان کي، چي د افغانستان د هوتکو د دورې یو ښه منبع گڼل کېږي. (یغما شماره ۳ کال ۷)

﴿ ۹۸ ﴾

محمد طاهر وحید قزوینی د (عباس نامې) مؤلف

ده خپل کتاب د دوهم شاه عباس صفوي په نامه کښلی دی او د صفویانو په وروستیو کې د هرات او کندهار ځینې تاریخي واقعي ښیي. د ایران په اراک کې په ۱۳۲۹ ق یې نسخه کښل سوې ده.

﴿ ۹۹ ﴾

د محمد علي حزين تذکره

دا سړی د شاه محمود هوتک د حملې پر وخت ۱۱۳۵ ق په اصفهان کې و او له دغه ځایه هند ته وتښتېدی او د سترگو لیدلي واقعي یې په خپله تذکره کې وکښلې. چي د هوتکي دورې لپاره یو ماخذ گانه سي. دا کتاب خواره چاپ سوی دی آخرنی طبع یې د تهران ده، په ۱۳۳۴ شمسي کال.

﴿ ۱۰۰ ﴾

د بصیرت نامې لیکوال

دا کتاب عبرتنامه هم بللی سي. یوه اروپایي گرزندوی د هوتکو د فتح په کال په اصفهان کې وکښلی او خپل د سترگو لیدلي احوال یې پکښي تصویر کړي دي.

دا کتاب ابراهیم په ترکی او عبدالرزاق په فارسي ترجمه کړی دی. چي خطي نسخې یې په ایران کې سته او د یغما مجلې د ۷ کال په ۴ مه شماره کې له دې کتابه احوال افغان رانقل سوي دي.

﴿ ۱۰۱ ﴾

عبدالنبی بهباني د (بدايع الاخبار) لیکوال

دا کتاب په دوولسم قرن کې په فارسي تالیف سوی او موضوع یې د افغانانو حمله پر ایران ده چي د هوتکو پښتنو په دوره اړه لري. خطي نسخه یې په برتښ موزیم کې سته.

﴿ ۱۰۲ ﴾

تاریخ خاندان سدو و میر افغان

دا کتاب په فارسي ژبه د سدوزو د کورنۍ پر تاریخ باندې کښل سوی او مؤلف یې معلوم نه دی. خطي نسخه یې د لندن په انډیا آفس کې سته.

﴿ ۱۰۳ ﴾

عبدالله د (تاریخ داودي) لیکوال

دا سړی د ۱۰۱۰ ق په شاوخوا کې د جانگیر په وختو کې ژوندی و او دغه کتاب یې د لودیانو او سوریانو پر تاریخ باندې د سلطان بهلول لودي څخه تر (۹۸۳ ق) پوري کښلی دی، چي په کلکته کې د بنگال ایشیاټک سوسایټي چاپ کي، خطي نسخې یې په برتښ موزیم او بانکي پور کې سته.

﴿ ۱۰۴ ﴾

ملا اختر د تاریخ لیکوال

دا سړی له کومه بله ځایه هیڅ ما نه دی پېژندلی خو بېلیو انگرېزي طبیب چي په ۱۸۵۷ م کال د سیاسي فد سره کندهار ته راغلی و داسي لیکي: چي ماته د کندهار حکمران سردار غلام حیدر خان د امیر دوست

﴿ ۱۰۷ ﴾

د ايران او اروپا روابط د صفويانو په وختو کي

دا کتاب له اروپايي ژبي څخه د (تاريخ ايران و اروپا در عهد صفويه) په نامه عباس پرويز ترجمه کړی او په ۱۳۱۷ ش کال يې په تهران کي چاپ کړی دی، چي په ايران کي د هوتکيانو د وختو ډېر سياسي واقعات بيانوي.

﴿ ۱۰۸ ﴾

ظفرنامه خسروي

په دې نامه يوه خطي نسخه د تاجکستان د ختيځ پوهني په څانگه کي سته، چي مؤلف يې معلوم نه دی خو بنايي چي د بخارا امير نصرالله خان د دربار يو منشي وي، چي د (۱۸۲۶ تر ۱۸۶۰ م) کاله يې وقايع کښلي او د دغه امير دربار يې په مفصله توگه ښوولی دی، دا کار د بل چا له لاسه نه و پوره، مگر د داسي چا چي په دربار کي به محشور و، په دې کتاب کي د بخارا او افغانستان سياسي روابط او د شمالي افغانستان ځيني اوضاع ښوول سوي دي.

(د نظراوف د بخارا او افغانستان روابط د تاجکستان چاپ)

﴿ ۱۰۹ ﴾

خاينکوف د بخارا د ځاني او علمي تحقيقاتو ليکوال

ن. و. خاينکوف د روس د تزاري دورې يو مشهور عالم او سياح دی چي په ۱۸۴۱ م کال د بوتنييف له سفارتي ډلي سره بخارا ته راغی او د بخارا د ځاني هيواد پراحوال يې خپل مشهور کتاب وکښ. بيا په ۱۸۵۷ م کال دی د افغانستان پر خوا د يوې علمي ډلي مشر و، چي امير دوست محمد خان دوی کابل او کندهار ته نه پرېښوول او دې ډلي خپل علمي سفر

محمد زوی اوه توکه تاريخي کتابونه راکړل او په هغو کي يو د ملا اختر تاريخ و چي په ۱۱۶۳ ق ۱۷۴۱ م کال تاليف سوی دی، او په دې کتاب کي داسي کښلي دي چي تر قيس دمخه درې وروڼه وه: بلو (د بلوڅو پلار) ازبک او افغنه.

بيليو خو د پښتنو پر نژاد او قبيله شناسي باندې ډېر مطالب لري خو د نورو هغو کتابو نومونه يې نه دي کښلي، کوم چي سردار غلام حيدر ده ته بڅښلي وو. (وگورئ د ۱۸۵۷ م د سياسي وفد رويداد په افغانستان کي د لندن چاپ ۱۸۶۲ م)

﴿ ۱۰۵ ﴾

محمد کاظم مروي د (نامه عالم آرا) ليکوال

دا سړی اصلاً د مرو وزير و، او نامه عالم آرا نادري يې د نادر افشار لپاره وکښله چي په هغه کي يې د هوتکانو د پاچهۍ احوال د ميرويس خان له غورځنگه بيا د شاه محمود او شاه اشرف احوال د نادر افشار تر جلوسه کښلي دي. لومړی ټوک يې په عکسي ډول په ۱۹۶۰ م کال له مسکوه څخه طبع او خپور سو.

﴿ ۱۰۶ ﴾

احمد علي خان وزيري د تاريخ کرمان ليکوال

دا سړی د قاجاري دورې د ۱۳۰۰ ق کال د کرمان اوسېدونکی و چي د کرمان تاريخ يې کښلی او په ۱۳۴۰ ش په تهران کي چاپ سوی دی. په دې کتاب کي د افغانانو د جنگو او د دوی د کورنيو احوال د شاه محمود هوتک له وخته تر ۱۱۳۵ ق څخه بيا د قاجاري دورې تر آخرو وختو پوري راغلي دي او د افغانانو داسي کورنۍ او اشخاص يې هم ذکر کړي دي، چي تر هوتکيانو وروسته يې د زنديانو او قاجاريانو په وختو کي د کرمان او پارس پر سيمو سرداري کوله.

شهزاده شاه محمد د میرې بیان او اووم فصل د شاه محمد تکالیف اتم فصل د نورجهان او نهم فصل د شاهزاده دین محمد یادوني دي. د دغه کتاب خطي نسخه ما د شکارپور گري یاسین د دراني بدر عالم په کتابخانه کي لیدلې وه، او د سدوزو د کورنۍ د ایوب شاه د تېر شجره نسب په دې دوو سوو کلو کي ځني معلومیږي.

﴿ ۱۱۲ ﴾

محمد حسن خان مراغی د (مطلع الشمس) لیکوال

دا سړی د ایران د قاجاري دربار یو مهم رکن و، چي د صنیع الدوله او اعتماد السلطنه لقب یې درلود (متوفي ۱۳۱۳ ق) او خپل کتاب یې د مطلع الشمس یعنی خراسان په نامه درې ټوکه کښلی دی. چي دوهم ټوک یې د دې سیمي تاریخ له ۱۰۳۶ څخه تر ۱۸۸۵ م پوري بیانوي او ځیني واقعات یې په سترگو هم لیدلي دي.

دا کتاب د افغانستان د درانو شاهانو روابط د خراسان له یوې قدیمي برخي طوس او نساپور سره بیانوي او د احمدشاه فوجي لامونه پر دې سیمه په تفصیلي ډول لیکي. (د تهران چاپ ۱۳۰۱ ق)

د ده بل تاریخي کتاب منتظم تاریخ ناصري دوه ټوکه په تهران کي چاپ سوی و، چي په دې کتاب کي هم د درانو شاهانو د وختو واقعات په هرات او غربي افغانستان کي بیان سوي او په دوهم ټوک کي د صفویانو د سقوط احوال او پر اصفهان د افغانانو قبضه بیانوي، چي د هوتکو د وختو لپاره ښه منبع کېدای سي، کله کله ځيني رسمي اسناد او فرامین هم رانقل کوي.

﴿ ۱۱۳ ﴾

فريه فرانسوی گرزندوی د افغانانو د تاریخ لیکوال

دا سړی یو فرانسوی سیاح او پلټونکی لیکوال دی، چي د نونسمي پېړۍ په لومړۍ برخه کي په افغانستان کي گرزېدلی، او مخصوصاً یې

په هرات کي ختم کي. د دې سفر مشاهدات هم گرده په علمي ډول ترتیب سوي او په هغو وختو کي په روسي ژبه خپاره سوي دي، او د افغانستان د هغه وخت ځني اوضاع ښه رانښيي.

﴿ ۱۱۰ ﴾

نورمحمد د (تاریخ سلېماني) لیکوال

مولف یې د پنجاب د میانوالی له پښتنو څخه حاجي نورمحمد سلېماني دي چي د تولد تاریخ یې ۲۶ رمضان ۱۲۵۰ ق و، دی ځيني نور تالیفونه هم لري. ارشاد نوري یې د تصوف او طریقت بیان کوي او زاده الاعوان یې تاریخ دی.

دی په تاریخ سلېماني کي د افغان اولیاوو احوال لیکي، چي له هغو څخه د خواجه سلېمان او مکي خان او ابراهیم او موسی او ملا یوسف احوال شهاب الدین خان په خپل تاریخ کي راوړي دي.

(تاریخ افغانه ۲ - ۹۰)

داسي ښکاري چي تاریخ سلېمان د پښتنو د تاریخ یو کتاب و، ځکه چي اکثر عرب او عجم پښتانه سلېماني بولي.

﴿ ۱۱۱ ﴾

شاه محمد د (تاریخ خاندان سدوزايي) لیکوال

دا کتابگوټی شاهزاده شاه محمد سدوزايي د سندھ په تېلی کي په دري ژبه تالیف کړی او په ۳۰ نومبر ۱۹۱۳ م غره محرم ۱۳۳۳ ق یې پای ته رسولی دی. په خپله دغه مولف ولد جان محمد بن خداداد بن تاج محمد بن پیرمحمد بن ایوب شاه بن تېمور شاه بن احمدشاه و. چي په لومړي فصل کي د ایوب شاه په دوهم فصل کي د ایوب شاه زامن په درېیم فصل کي د شهزاده پیرمحمد سفر شکارپور ته په څلورم فصل کي د دغه شهزاده مرگ په ۱۸۸۴ م کي ښيي. په پنځم فصل کي د پیرمحمد زامنو او شپږم فصل د

﴿ ۱۱۶ ﴾

بگدان اسلانوف د افغاني راپور ليکوال

دا سپړی په ۱۷۶۴ م کال عسکري کپتان و، او د روسي حکومت له خوا افغانستان ته راواستول سو چي د احمدشاه بابا د سلطنت روابط د روس د پترسبورگ له سلطنته سره ونښلوي، دا وغواړي چي د کندهار دربار دي خپل يو سفير پترسبورگ ته واستوي. خو په دغه وخت کي چي اسلانوف راځي احمدشاه په هندوستان کي و، او ده نه وکړای سواي چي له احمدشاه سره وگوري.

بگدان اسلانوف د دې سفر راپور خپل حکومت ته وړاندي کړی دی. چي اوس د روسيې د خارجي سياست په آرشیف کي (اوغانی کارونه ۱۷۶۲ - ۱۷۶۶ م) خوندي دي.

دی د احمدشاهي دولت د خراساني توابعو او ځينو نورو سياسي اوضاعو بڼه معلومات ورکوي، چي ځيني گزارشات يې گانکوفسکي د شوروي د ختيځ پوهني په مجله ۸۲ گڼه ۱۹۵۸ م کي نشر کړي دي.

﴿ ۱۱۷ ﴾

د يفریموف یاد داشتونه په روسي ژبه

ف. س. يفریموف يو روسي درباري مشاور د خپل سفر یاد داشتونه په ۱۷۸۴ - ۱۷۹۶ - ۱۸۱۱ م کلو کي خپاره کړل دي درباري مشاور د بخارا او خيوا له لاري فارس او هند ته سفرونه وکړه چي له دې ځايه بيا انگلستان او خپل وطن ته ولاړ. د ف. يفریموف نه کلن سفر په نامه يو کتاب چي دغه سيمه د احمدشاهي امپراتوري يوه وړوکې برخه وه نو د يفریموف معلومات د دغې دورې د سياسي او اقتصادي اوضاعو د روښانولو لپاره گټه ور دي.

﴿ ۱۱۴ ﴾

فارسي اخبارات و مراسلات

د شرقي هند کمپنۍ چي د اتلسمي سدي څخه بيا تر نونسمي سدي پوري د خپلو استعماري غرضو لپاره په افغانستان کي کوم جاسوسان يا خبريالان مقرر کړي وو او هغو به د دې ځای د رسمي او اقتصادي او اجتماعي احوالو رپورټونه خپلو مرکزونو ته ورکول داسي مواد خورا ډېر دي چي د دې سيمي د تاريخي واقعو هنداري دي.

د ډهلي په ملي آرشیف کي چي څه مواد سته له هغو څخه ۲۳۱ هغه خطونه دي چي له ۱۷۷۶ څخه تر ۱۸۰۳ م پوري د کمپنۍ او د هندوستان او افغانستان په روابطو پوري اړه لري. او دغه مجموعه ډاکټر پرماتماشرن په ۱۹۶۶ م کال له ډهلي يونيورسټي څخه خپره کړه چي فارسي متن يې ۵۲۲ مخه او مقدمه او فهرستونه يې ۱۰۴ مخه دي، نقشې او تصاویر هم لري.

په دغو سندونو کي د افغانستان د تېمورشاه او شاه زمان د وختو ډېر پاڅه اطلاعات سته چي زموږ تاريخ بڼه را روښانه کوي او د دې عصر پر سياسي اوضاعو باندي کافي رڼا اچوي.

﴿ ۱۱۵ ﴾

د فارسي ژبي د اطلاعاتو کالنی

دا هم يوه د خطونو او مراسلاتو مجموعه ده چي د کمپنۍ د مامورانو او هندوستانيو حکمرانانو او نوابعانو تر منځ مخابره سوي دي، او د درانو د سلطنت واقعات بڼه روښانه کوي. د دغې خطونو يوه مجموعه په نه ټوکه کي له ۱۹۱۱ څخه تر ۱۹۱۳ م پوري له کلکتې او ډهلي څخه نشر سوي ده.

﴿ ۱۱۸ ﴾

د جان فاستر د سفر یادداشتونه

دا سړی د شرقي هند د کمپنۍ یو منصبدار و، چي د معلوماتو لپاره په ۱۷۸۳ م د درانو پاچهانو په وختو کي د گرجي سوداگرانو په لباس له کلکتې څخه د کشمیر پر لار پېښور، کابل، کندهار او هرات ته راغی او دلته یې پر سیاسي واقعاتو او د ښارونو پر حال او تجارت او کسبونو او مالیاتو او گمرکي محصولاتو او د ولایتونو پر حاکمانو او مرکزي حکومت او د تېمورشاه پر عسکري قواوو باندې مفصل معلومات ټول کړل او په دوه ټوکه کي یې په لندن کي په ۱۷۹۸ کال چاپ کړل. چي الماني ترجمه یې په ۱۷۹۹ م او فرانسوي په ۱۸۰۸ م له پاریسه خپره سوه.

﴿ ۱۱۹ ﴾

راورتي د پښتو او افغان پېژندنې ستر لیکوال

دا سپاهي او افغان پېژندونکی انگرېز مؤلف په ۱۸۲۵ م د انگلستان د پالموت د پیتېر راورتي په کور کي وزېږېدی او تر زده کړو وروسته په عسکري ضابطاتو کي هند ته راغی.

چي په ۱۸۴۳ م د بمبي په پیاده لښکرو کي و. او په ۱۸۴۸ م یې د ملتان په محاصره کي برخه درلوده. په ۱۸۵۰ م د سوات په جنگو کي شامل و. بیا له ۱۸۵۲ څخه تر ۱۸۵۹ م پوري په پنجاب کي د کمشنر معاون و. څو یې په ۱۸۶۳ م د میجرۍ په رتبه متقاعد سو. ده د هندوستان ډیري ژبي زده کړي وې. پر پښتو او فارسي ژبو باندې هم حاوي و، د هندوستانی اصطلاحاتو لوی قاموس یې په ۱۸۵۹ م خپور کړی، او ډېر کتابونه یې کښلي دي.

چي دلته یې تش هغه کتابونه ښیو چي په افغان پېژندنې پوري اړه لري. وفات یې په لندن کي په (۲۰) اکتوبر ۱۹۰۶ میلادي دی.

نوموړکي مؤرخین ۱۰۸ علامه حبیبی

(۱) پر افغانستان او د بلوچستان پر یوه برخه باندې یادداشتونه :
دا کتاب د جغرافیا او بشر پېژندنې او تاریخ یو غټ کتاب دی چي راورتي د افغاني او تاجیکو مؤرخانو او جغرافیا لیکونکو او شجره پوهانو د ناپېژندلو لیکونو په حواله سره راټول کړی دی، چي د افغانستان د خلکو د پېژندنې لپاره یو غټ تحقیقي کتاب ګاڼه سي او په ۱۸۸۰ م لومړی ځل له لندن خپور سوی دی.

(۲) د پښتو ګرامر درې واره بشپړ سوی او چاپ سوی دی. او د پښتو او پښتنو پر تاریخ یوه مفصله او ګټه وړه مقدمه لري. درېیم چاپ ۱۸۶۷ م.
(۳) پښتو ډکشنري په انگرېزي. دوهم چاپ ۱۸۶۷ م.
(۴) گلشن روه - د پښتو ادب غورچاڼ ۲۱۲ مخه لومړی چاپ هرتفورد ۱۸۶۰ م، درېیم چاپ کابل ۱۳۵۶ ش.

(۵) د افغان شاعرانو له کلامه منتخبات چي له ۱۶ تر ۱۹ سدی پوري شاعران پکښي شامل دي. د انګلیسي ترجمې سره د لندن چاپ ۱۸۶۴ م.
(۶) د منهاج سراج جوزجاني د طبقات ناصري دوه ټوکه په انگرېزي ترجمه د تعلیقاتو سره د ۱۸۸۱ م چاپ.

(۷) د هرات تاریخ له قدیمه تر اوسه چي چاپ سوی نه دی او نسخه یې په انډیا آفس کي ده.

(۸) د افغانانو تاریخ او د دوی هیواد - چي له ډېرو خطي منابعو څخه راټول سوی و او د ده د مرګ پر وخت یې قلمي نسخه وه.

﴿ ۱۲۰ ﴾

پاترکرو سینسکی د (انقلاب ایران) لیکوال

دغه سړی یو نصراني کشیش و، چي د هوتکو په وختو کي د اصفهان اوسېدونکی و او د شاه محمود او اشرف د عصر واقعي یې په سترگو لیدلي او کښلي دي.

انګرېز مشهور ختیز پوهاند براون وایي چي د ده کتاب انقلاب ایران په انګرېزي هم ترجمه او نشر سوی و. (د عباس نامې مقدمه ن.)

علامه حبیبی ۱۰۹ نوموړکي مؤرخین

﴿ ۱۲۱ ﴾

میرزا محمد خلیل صفوي د (مجمع التواريخ) لیکوال

دا مؤرخ په خپله صفوي او د ايران يو بصير مؤرخ دی چې د صفويانو د وروستنيو وختو احوال او د افغانانو فتوحات او واقعي په خپل کتاب مجمع التواريخ کې تر ۱۲۰۷ ق پوري بيانوي. دا کتاب په ۱۳۲۴ ش په تهران کې چاپ سو، او د هوتکو د دورې يو مستند ماخذ دی. د مولف وفات ۱۳۲۰ ق کال دی.

﴿ ۱۲۲ ﴾

میر احمد شاه رضواني د (تحفة الاولياء) لیکوال

دغه مؤلف د پښتو ژبې يو تکړه لیکوال او د پېښوو د اکبر پورې اوسېدونکی و، چې د خورلسم هجري قرن په لومړيو وختو کې ژوندی او د شمس العلماء لقب يې هم گټلی و. (۱۲۷۹ - ۱۳۵۳ ش) د پښتو گرامر وافيي او شکرستان افغاني، بهارستان افغاني د ده چاپ سوي آثار دي. د ده يو بل کتاب تحفة الاولياء هم په لاهور کې په ۱۳۲۱ ق چاپ سوی دی، چې د خټکو د شېخ رحمکار د کورنۍ او د هغو سيمو د نورو وليانو احوال لري او د يوسفزو او خلیلو او مومندو د ټپو ځيني تاريخي واقعي يې هم راوړي دي.

﴿ ۱۲۳ ﴾

تاريخ افغانستان

د دې کتاب مرتب او چاپوونکی په اردو ژبه مير اشرف علي د مجمع الاخبار موسس دی چې د بمبئی د افضل الدين په چاپخانه کې په ۱۲۶۱ ق ۱۸۴۵ م کال ۳۴۰ مخه چاپ سو. په دې کتاب کې له لومړي مخه تر ۹۰

مخه د سيد فدا حسين ترکسوار بخاري حيدري له کتابه چې په دهلي کې چاپ او خپور سوی و (وگورئ: ۷۱) را اخيستل سوي مطالب دي. له ۹۲ تر ۱۴۰ د انگرېز او افغان د لومړي جنگ او اکبرخان د وختو واقعي بيان سوي دي، چې دغه برخه هم د شېخ ذوالفقار الدين سجونپوري له اردو تاريخ افغانستانه اقتباس ښکاري. له ۳۲۰ تر ۳۳۱ مخه پوري تر لومړي جنگ را وروسته د افغانستان او سند واقعي بياني سوي دي، چې په خپله مير اشرف علي سره راټولي کړي دي.

داسي ښکاري چې همدغه کتاب به د ميرزا عظامحمد ښکارپوري په لاس کې و چې د نوای معارک په ليکلو کې به يې گټه ځني اخيستې وي. (وگورئ: ۴۳)

توضيح: لکه د دې رسالې تر نمبر (۷۱) عنوان لاندي چې وليکل سوه سيد فدا حسين عرف نبی بخش بخاري حيدري د تراکسوارانو جمعهدار په ۱۸۳۹ م کال د انگرېزانو د متجاوز لښکرو سره افغانستان ته راغلی و ده خپل مشاهدات په ۱۸۴۲ م په دهلي کې چاپ کړل چې د مير اشرف علي د کتاب د لومړۍ برخې ماخذ و.

تر دې علاوه د ابوالقاسم دهلوي ظفرنامه (د دې رسالې نمره ۷۰) چې په فارسي منظومه تاريخچه وه شېخ ذوالفقار الدين سجونپوري په اردو ترجمه کړې وه، چې دغه هم د مير اشرف علي د تاريخ افغانستان په دوهمه برخه کې له ۹۲ تر ۱۴۰ مخه ځای سوي ده.

(د تفصيل لپاره وگورئ: نوای معارک د حبيبي چاپ د ۳۶۶ - ۳۶۷ مخ لمنليک)

﴿ ۱۲۴ ﴾

د ملتان د سدوزو د تاريخ لیکوال احمد نبی خان

تر احمد شاه بابا دمخه لا د سدوزو يوه څانگه چې د مودود خان او بهادر خان او زعفران خان کهولونه وو په ملتان کې اوسېدل او د هغه ځای مقامي مشران وو.

﴿ ۱۲۸ ﴾

عبدالقادري خان کابلي د (اوبماق مغل) ليکوال

ميرزا محمد عبدالقادري خان چي په شاه محمد خان کابلي مشهور و د ده نيکه له کابله ولاړ، او د هند په گواليار کي اوسېدی، او عبدالقادري په ۱۸۵۷ م هلته وزېږېدی، ده يو غټ کتاب په فارسي ژبه په ۱۹۰۰ م د مغولو د قبيلو پر احوال باندې وکښ چي په ۱۳۱۹ ق يې په امرتسر کي چاپ کړی دی.

دا کتاب د افغانستان د سدزو او محمدزو پر وختو باندې ډېر تاريخي گټه ور مطالب لري او د هزاره او اوزبکو قبيلو نومونه او څانگي راښيي.

﴿ ۱۲۹ ﴾

محمود بن اميرولي د (بحر الاسرار) مؤلف

دا سړی د بخارا د خانانو کتابدار مؤرخ او واقعه نگار و، چي تر ۱۰۳۴ ق وروسته يې په افغانستان او هند کي سفرونه وکړل او يو غټ کتاب يې د بحر الاسرار في مناقب الاخبار په نامه وکښی، چي بخارا د خانۍ حال يې له ۱۰۰۶ ق څخه تر ۱۰۵۰ ق پوري په تفصيل کښلی دی.

په دې کتاب کي د افغانستان تاريخ او جغرافيا او بشر پېژندنې او اجتماعي احوال مفصل معلومات سته چي خطي نسخې يې د تاشکند او پاریس په کتابخانه کي سته.

﴿ ۱۳۰ ﴾

ميرزا سنگ محمد بدخشي د (تاريخ بدخشان) مؤلف

دا مؤلف د بدخشان و چي په لوړ تاريخ کي يې د بدخشان تاريخي واقعي له ۱۰۶۸ ق څخه تر خپله وخته ۱۳۲۳ ق پوري کښلي دي، يوه

په دغو سدوزو باندې يو کتاب په لوړ عنوان په انگرېزي ژبه د دغو سدوزو يوه کړوسي احمدنبي خان کښلی او په ۱۹۷۷ م کال په لاهور کي چاپ سوی دی چي عکسونه او شجره هم لري.

﴿ ۱۲۵ ﴾

علي قلي ميرزا د (تاريخ وقايع و سوانح افغانستان) مؤلف

دا سړی د قاجاري شهزادگانو څخه و چي په اعتضاد السلطنه ملقب او د پوهني وزير و، په لوړ نامه يې د افغانستان يو تاريخ ليکلی دی، چي په ۱۸۵۶ م په تهران کي پر ډبره چاپ سوی دی.

﴿ ۱۲۶ ﴾

بھاري لال د (احوال نجيب الدوله و علي محمدخان

و دوندي خان) ليکوال

دا سړی د بدري داس زوی او د نجيب الدوله منشي و، چي په ۱۲۰۱ ق يې دغه کتاب کښلی او د پښتنو سردارانو نجيب الدوله او علی محمد خان او دوندي خان احوال پکښي ليکلي دي په دې کتاب کي د نجيب الدوله روابط د احمدشاه بابا سره په تفصيل راغلي دي او خطي نسخه يې د حيدرآباد د نواب سالار جنگ په کتابخانه کي وه، چي يو نقل يې د امرتسر خالصه کالج په کتابخانه کي خوندي دی.

﴿ ۱۲۷ ﴾

فقيرمحمد د (جامع التواريخ) ليکوال

دا د اسلام يو عمومي تاريخ دی چي يو باب يې د احمدشاه د هندوستان پر لامونو باندې کښل سوی دی، د کلکتې چاپ ۱۸۳۶ م د کانپور چاپ ۱۸۷۴ م.

تکمله هم لري چي ملا فضل بهگ روشاني په شلم قرن کي پوري نښلولې ده.
عکسي نسخې يې په ماوراء النهر کي وې چي يوه نسخه يې عکسي هم
چاپ سوې ده.

﴿ ۱۳۴ ﴾

عصمت الدين د (خلاصة الاخبار) خاوند

دا سړی د محمد اسماعيل زوی او د مير محمد لمسی و چي د امير
دوست محمد خان لنډ احوال يې تر ۱۲۵۴ ق پوري په فارسي کښلی و او
دوې خطي نسخې يې د بنگال په ايشياتک سوسايتي کي وي. چي په نهم
قرن کي ليکل سوي وې.

﴿ ۱۳۵ ﴾

سيد محمد طباطبائي اصفهاني د (نسب نامه افغانه) مؤلف

دا مؤلف په ديرلسم قرن کي د ايران اوسېدونکی و چي د انگريزانو د
سفیر هنري ايليس په خواهش يې په ۱۲۲۴ ق يو کتابگوټی د (نسب نامه
افغانه و کیفیت حکومت آنها) په نامه وکښ، چي د افغانانو لنډ تاريخ او د
دوی حکومت پر پاریس باندي بيانوي او د افغانستان د ښارو او اقوامو او
قبيلو شرح لري، چي يوه خطي نسخه يې د بنگال د ايشيايي ټولني په
کتابخانه کي وه، د ۱۲۲۴ ق کال ليک.

﴿ ۱۳۶ ﴾

ثاقب د (تاريخ افغانه) ليکوال

مؤلف يې محمد شهاب الدين خان ثاقب دی، چي د ۱۹۰۰ م په
شاوخوا کي د هند له پښتني کورنيو څخه يو ليکوال و او دا کتاب يې په دوه
ټوکه کي په اردو ژبه د لاهور په حميديه پريس کي په ۱۳۲۳ ق کال چاپ
کي. لومړی ټوک - ۱۲۴ مخه، دوهم ټوک - ۲۱۴ مخه.

دغه کتاب هم د افغانانو د اسرأئليت عنعنوي داستانونه لري خو ډيري
داسي خبري هم پکښي سته، چي تاريخي اړخ يې ټينگ ښکاري او د

﴿ ۱۳۱ ﴾

هنورام د (تاريخ بلوچستان) مؤلف

دا سړی د شلم قرن په ابتداء کي د انگريزي بلوچستان يو مامور و.
چي د بلوچستان يو تاريخ يې په اردو په کوټه کي وکښ. چي ۱۹۰۷
م کال په لکنهو کي چاپ سو.

دا کتاب د افغانستان او بلوڅو روابط او تاريخي واقعي د بلوڅو د
شجرو او انسابو سره ښه رانښيي. کله جغرافي او رجالي برخي هم لري.

﴿ ۱۳۲ ﴾

تاريخ قندهار در عصر درانی

په لوړ نامه يو فارسي کتاب د لندن په انډيا آفس نمبر ۳۷۶۹ سته
چي د مؤلف نوم يې نه دی معلوم.

﴿ ۱۳۳ ﴾

رای چنرس د (چهار گلشن) مؤلف

دا سړی په هند کي اوسېدی په ۱۱۷۳ ق کال يې خپل کتاب تاليف
کي چي بيا نو د ده لمسي رای بهان منشي په ۱۳۰۴ ق تکميل کړی دی.
خطي نسخې يې د هند په علي گر او بانکي پور او برتس موزيم کي سته او
خورا گټه ور کتاب دی چي د هند د پښتنو شاهانو تاريخي معلومات لري او
د افغاني درانو د وختو دولتي عايدات هم په شرقي ولاياتو، لکه لاهور او
ملتان کي ښيي.

افغانانو د اولياوو احوال يې د نعمت الله له مخزن افغاني څخه را اخيستي دي.

﴿ ۱۳۷ ﴾

احمد د (معدن اخبار احمدي) ليکوال

احمد بن بهيل د جانگير په وختو د ۱۰۲۸ ق په حدودو کي دغه کتاب په دوه ټوکه کي کښلی او د شرق عمومي تاريخ دی، چي د هند د افغاني شاهي کورنيو لوديانو او سوريانو احوال هم پکښي سته، د کابل په ارشيف کي يې هم يوه خطي نسخه سته، د برتس موزيم او انډيا آفس نسخې يې هم معلومي دي.

﴿ ۱۳۸ ﴾

محمد بدر الرحمن د (واقعات دراني) مؤلف

دا کتاب د درانو د سلطنت تاريخ دی، له احمدشاهه د شاه شجاع تر قتله ۱۲۵۷ ق پوري چي د افغان او انگرېز لومړی جنگ لا جاري و. د هند په کانپور کي چاپ سوی دی او د طبع تاريخ نه لري.

Get more e-books from www.ketabton.com
Ketabton.com: The Digital Library